

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Εισαγωγικά : Κατά τὸ διαρρεῦσαν ἔτος, ἡ Κρήτη ἐχώρισθη καὶ πάλιν εἰς δύο ἀρχαιολογικὰς περιφέρειας, τὴν ΙΕ' καὶ ΙΣΤ', καὶ ὁ Ἐπιμελητὴς Στ. Ἀλεξίου, προαχθεὶς εἰς Ἐφορον, ἀνέλαβε τὴν δευτέραν, τῆς Δυτ. Κρήτης. Εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ μετετέθη εἰς Ἡράκλειον ἐξ Ἀττικῆς ὁ Ἐπιμελητὴς Κωνσταντῖνος Δαβάρας. Ἀφ' ἑτέρου, ὁ Ἐπιμελητὴς Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Μύρων Μιχαηλίδης ἀντικατέστησε τὸν Ἐπιμελητὴν Κ. Καλοκώρην, μετατεθέντα εἰς Ἀθήνας καὶ ἀναλαβόντα τὴν διεύθυνσιν τῆς Δ' Ἐφορείας Βυζαντινῶν καὶ Μεσαιωνικῶν Ἀρχαιοτήτων Νήσων.

ΜΟΥΣΕΙΑ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΑΙ

Μουσεῖον Ἡρακλείου

Ἀπεπερατώθησαν καὶ κατὰ τὰς λεπτομερείας αἱ νέαι μεγάλοι ἀποθήκαι. Οὕτω βαίνει πρὸς ὀριστικὴν λύσιν τὸ πρόβλημα τῆς ἀποθηκεύσεως τῶν ἀπειραριθμῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς ἐξ αὐτῶν ἀπασυμφορήσεως τῶν ἐργαστηρίων καὶ αἰθουσῶν μελέτης. Παραλλήλως διεμορφώθη ὁ περίβολος τοῦ Μουσείου διὰ κατασκευῆς κιγκλιδώματος καὶ πεζοδρομίου καὶ διὰ φυτεύσεως 100 καλλωπιστικῶν δενδρυλλίων. Ἀφ' ἑτέρου, ἀνεβλήθη καὶ πάλιν ἡ συμπλήρωσις τῆς Ἐπιγραφικῆς Συλλογῆς τοῦ Μουσείου καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ μικροῦ ἀμφιθεάτρου εἰς τὸν χῶρον ἐπὶ τοῦ ἔναντι τοῦ Μουσείου προμαχῶνος.

Σημαντικὴ πρόοδος ἐτελέσθη εἰς τὸ ἔργον ἐπανεκθέσεως τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, διὰ δαπανηθέντος συνολικῶς ποσοῦ 415.000 δραχμῶν. Συνεπληρώθη ἡ εἰς τὸ σύνθηες κοινὸν τῶν ἐπισκεπτῶν προσιτὴ ἐκθεσις διὰ προσθήκης νέων ἀξιολόγων ἀντικειμένων, προπαρασκευάσθη ἡ ἐκθεσις τῆς νέας πτέρυγος καὶ ἐπληρώθησαν αἱ νέαι αἰθουσαι τῆς Ἐπιστημονικῆς Συλλογῆς διὰ ταξινομήσεως μεγάλου ἀριθμοῦ νέων ὁμάδων ἀρχαίων καὶ διὰ κατασκευῆς πολλῶν νέων δρυίνων κρυσταλλοφράκτων προθηκῶν. Διὰ τῆς ἀρχαιολόγου Αἰκ. Μαυριγιαννάκη ἤρχισεν ἡ ταξινόμησις τοῦ περιεχομένου τῶν ἀποθηκῶν, ὅπου ἐτοποιητήθησαν μεταλλικὰ ράφια τύπου Dexion, ἀξίας 150.000 δραχ. Συνεχίσθη ἡ ἰδιαιτέρως σημαντικὴ ἐργασία τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν μινωικῶν τοιχογραφιῶν. Ὁ Ἐφορος Ν. Πλάτων, βοηθούμενος ὑπὸ τοῦ εἰδικευμένου ζωγράφου Θωμᾶ Φανουράκη, πρόεβη εἰς μίαν νέαν ἀνασύνθεσιν τριῶν ἐκ τῶν σημαντικωτέρων ἐξ αὐτῶν, τῆς μεγάλης συνθέσεως τῆς περιλαμβανοῦσης τὴν «Παριζιάναν», τῆς

τοιχογραφίας τῶν αἰλοῦρων ἐκ τῆς Ἐπαύλεως τῆς Ἁγίας Τριάδος καί, τέλος, τοῦ Κροκοσυλλέκτου. Μελέτη σχετικὴ πρὸς τὴν ἀνασύνθεσιν τῆς πρώτης ἐδημοσιεύθη ἤδη εἰς τὰ Κρητικὰ Χρονικά. Διὰ τὸν Κροκοσυλλέκτην ἐπεβεβαιώθη ὀριστικῶς ὅτι πρόκειται περὶ πιθήκου καὶ ὄχι παιδός, ὅπως ἐπίστευον πολλοί. Ἡ τοιχογραφία ἐμεγάλωσε σημαντικῶς διὰ τῆς ἀνακαλύψεως καὶ προσθήκης νέων τεμαχίων, εἰς τὰ ὅποια εἰκονίζεται καὶ δεύτερος πίθηκος ἀνωπὸς πρὸς τὸν πρῶτον, ὡς καὶ κάλαθος πλησίον τῆς κεφαλῆς του.

Διὰ τῆς προσλήψεως καὶ νέων ἐκτάκτων τεχνιτῶν, τῶν Κ. Βιτωράκη, Γ. Ἡλιάκη, καὶ Κ. Κωνσταντάκη, ἐξηκολούθησεν ἡ ἐντατικὴ ἐργασία εἰς τὰ ἐργαστήρια τοῦ Μουσείου, ὅπου ἀποκατεστάθησαν πολλαὶ ὁμάδες τῶν νέων καὶ παλαιῶν ἀνασκαφῶν. Οὕτως ἀνασυνεκροτήθησαν τὰ ἀγγεῖα τῆς Μυρσίνης, τῆς Φορτέσσας καὶ διάφορα ἄλλα γεωμετρικά, τὰ ὑπνεολιθικὰ τῆς Φουρνῆς, τὰ ἀγγεῖα καὶ οἱ πίθοι ἐκ Χόνδρου Βιάννου καὶ ἐγένετο νέα ἐργασία εἰς τὰ σφυρήλατα τῆς Δρήρου, εἰς πολλὰ τῶν χαλκῶν τῆς ἐκθέσεως καὶ τῶν ἀποθηκῶν καί, τέλος, εἰς τὰ χαλκὰ τῆς ὁμάδος τῆς Ἁγ. Γαλήνης. Τεχνικὸν ἐπίτευγμα ἀπέτελεσεν ἡ στερέωσις καὶ ἐκθεσις τῶν σκελετῶν τῶν ἀνευρεθέντων ἐντὸς σαρκοφάγων λαξευτοῦ τάφου εἰς Ἀρχάνες. Ἐκ παραλλήλου, οἱ τεχνῖται τῶν ξένων Σχολῶν ἀποκατέστησαν τὰ πολυπληθῆ εἰρημάτα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ. Εἰς τὴν ζωγραφικὴν ἀποκατάστασιν εἰργάσθη ὁ εἰδικευμένος ζωγράφος Θωμᾶς Φανουράκης. Ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ αἰσθητικῆς ἀπόψεως ἦτο ἡ ἐργασία τοῦ ζωγράφου Κ. Πετράκη, διορθώσαντος τὰς παλαιὰς συμπληρώσεις πολλῶν ἀγγείων, ἐν πολλοῖς ἀκαλαισθήτους ἢ ὑπερβολικῶς ὁμοίας πρὸς τὰ ἀρχαῖα μέρη καὶ πλαστογραφούσας τοιοῦτοτρόπως τὸ σύνολον.

Συνεχίσθη ὑπὸ τοῦ ἐφόρου Ν. Πλάτωνος καὶ τοῦ ζωγράφου Θωμᾶ Φανουράκη ἡ προπαρασκευὴ τοῦ Corpus τῶν μινωικῶν σφραγίδων καὶ σφραγισμάτων, ἐκδιδομένου ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τῆς Μαγεντίας, διὰ περαιτέρω μελέτης, ταξινομήσεως καὶ σχεδιάσεως τοῦ ὀλικοῦ.

Διάφορα νέα βιβλία ἀπέκτησεν ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Μουσείου, καθισταμένη βαθμηδὸν ἀξιόλογον βοήθημα ἀρχαιολογικῆς μελέτης.

Τέλος, ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Κ. Δαβάρα κατεγράφη εἰς τὰ εὐρετήρια μέγας ἀριθμὸς ἐκ τῶν ἀκαταγράφων ἀντικειμένων τοῦ Μουσείου.

Ἱστορικὸν Μουσεῖον Κρήτης

Τὸ ἐν Ἡρακλείῳ Ἱστορ. Μουσεῖον ἀπέκτησε πολλὰ καὶ ἀξιόλογα νέα ἀντικείμενα τοῦ κύκλου

της ἀρμοδιότητός του. Σχετικῶς διαλαμβάνει ἡ ἔκθεσις πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν.

Ἀντιθέτως πρὸς τὰς Ἀρχαιολογικὰς Συλλογὰς Νεαπόλεως καὶ Ἱεραπέτρας, αἱ ὁποῖαι παρέμειναν οὐσιαστικῶς στάσιμοι, ἰκανὴ πρόοδος συνετελέσθη εἰς τὰ λοιπὰ Μουσεία τῆς Κρήτης. Οὕτω, διὰ τὸ Μουσεῖον Ἁγίου Νικολάου διερρυθμίσθη χῶρος λίαν ἱκανοποιητικῆς ἐμφανίσεως εἰς τὸ ἰσόγειον τοῦ Δημαρχείου, περιλαμβάνων δύο αἰθούσας καὶ ἀποθήκην. Τοῦτο ὀφείλεται κυρίως εἰς τὴν ἀκαταπύνητον δραστηριότητα καὶ ἀρχαιοφιλίαν τοῦ δημάρχου κ. Ρούσσου Καπετανάκη. Ἐνταῦθα ἐστεγάσθησαν τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν Ὀλοῦντος καὶ Κριτσᾶς, τὰ ὁποῖα καὶ ἀνεσυγκροτήθησαν ἐνταῦθα ὑπὸ τεχνιτῶν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου.

Εἰς τὸ Ἡράκλειον ἰδρύθη νέα ἰδιωτικὴ ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ ὑπὸ τοῦ μηχανικοῦ κ. Ν. Μεταξᾶ, τῆς ὁποίας προβλέπεται ταχεῖα ἡ ἀνάπτυξις.

ΑΛΛΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΤΗΣ ΙΕ' ΕΦΟΡΕΙΑΣ

Εὐρὺς ὑπῆρξεν ὁ καθαρισμὸς τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων. Οὕτω, πλὴν τῆς Κνωσοῦ, Ἁγ. Τριάδος, Τυλίσου, Μεγάρου Νίρου καὶ κυρίως τῶν Μαλιῶν, ἐκαθαρίσθησαν ριζικῶς διὰ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Κ. Δαβάρα καὶ τὰ Γουρνια. Ἡ μινωικὴ πολίχνη ἔλαβε νέαν ὄψιν διὰ τῆς ἀποκαλύψεως μεγάλων ἐκτάσεων δαπέδου οἰκιῶν καὶ λιθοστρώτων τῶν ὁδῶν, ὡς καὶ διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως μεγάλων ὄγκων χωμάτων ἐκ τῆς κεντρικῆς πλατείας, ἅτινα εἶχον συσσωρευθῆ κατὰ τὸν ἀπὸ τῶν ἀνασκαφῶν διαρρεύσαντα ἡμισυν αἶθνα.

Ἰκανοποιητικῶς ἐπροχώρησαν τὰ ἔργα ἀποκαταστάσεως ἀρχαιολογικῶν χώρων.

Κνωσός

Αἱ ἐργασίαι ἐγένοντο διὰ τοῦ Ἐφόρου Ν. Πλάτωνος, τεχνικῶς ἐπιβλέπωντος τοῦ ἀρχιτεχνίτου τοῦ Μουσείου Ζαχ. Κανάκη. Συνεχίσθη τὸ ἔργον ἀποκαταστάσεως τοῦ Ἁνακτόρου, ἰδίως εἰς τὴν νοτιᾶν εἰσοδον, τὰς περὶ αὐτὴν οἰκίας καὶ τὴν βαθμιδωτὴν στοάν, ὅπου διὰ πρώτην φοράν ἐγένετο συστηματικὴ στερέωσις καὶ ἀποκατάστασις, ἀνακαλυφθέντων καὶ νέων τμημάτων αὐτῆς (Πίν. 221 α).

Μέγαρον Νίρου

Εἰς τὸ μινωικὸν τοῦτο μέγαρον ἐγένετο συστηματικὴ στερέωσις τῶν δαπέδων καὶ τοίχων, τῶν πλακοστρώτων αὐλῶν, τῶν ὀρθομαρμαρώσεων κλπ. (Πίν. 221 β, 222, 223).

Ἰδίως διεσαφήθη ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου διὰ τῆς γενικῆς ἐργασίας τὸ σύστημα ἀποθηκῶν μετὰ τοῦ διαδρόμου τῶν καὶ ἡ παρακειμένη κλίμαξ πρὸς τὸν ἄνω δροφον. Ἀπεμακρύνθησαν πάντα τὰ νεωτερικὰ ἐρείπια, τὰ καταλαμβάνοντα μέρος τῆς αὐλῆς, καὶ διὰ τῆς ἐξαγορᾶς ζώνης ἐκ τῶν παρακειμένων ἀγρῶν κατέστη δυνατόν νὰ κατασφαισθῆ ὁ χῶρος διὰ περιφράξεως.

Μάλια

Ἐφ' ὀλοκλήρου τῆς ἐκτάσεως τοῦ ἀνακτόρου (Πίν. 224 α - γ) ἐστερεώθησαν καὶ ἀποκατεστάθησαν τὰ δάπεδα, οἱ τοῖχοι καὶ αἱ κλίμακες. Διεσαφήθη τὸ δάπεδον τῶν βορείων ἀποθηκῶν καὶ συνεπληρώθησαν αἱ βάσεις τῶν παραστάδων τοῦ πολυθύρου μεγάρου. Εἰς τὴν νοτιᾶν πτέρυγα ἀποκατεστάθησαν τὰ υπερβολικῶς ἀνεσκαμμένα παλαιότερον δάπεδα. Τέλος, ἐγένετο ἀποχωμάτωσις καὶ στερέωσις ἐκτάσεως εἰς τὸ Β.Δ. τμήμα τῆς δυτικῆς αὐλῆς καὶ ἀποκατεστάθη συστηματικῶς ἡ πομπικὴ ὁδὸς καὶ τὸ πλακόστρωτον. Εἰς τὰς ἐργασίας συνέβαλον ἡ ἀρχαιολόγος Αἰκ. Μαυριγιαννάκη καὶ ὁ ἀρχιτεχνίτης Ζαχαρίας Κανάκης.

Φαιστός

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς, ἐγένοντο αἱ ἀπαραίτητοι ἐργασίαι στερεώσεως τῶν ἀποκαλυφθέντων.

Τείχη Ἡρακλείου

Διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ἐνετικῶν τειχῶν ἤρχισαν αἱ προεργασίαι κατασκευῆς τῆς γεφυρώσεως τοῦ ρήγματος τοῦ παρὰ τὴν πύλην Βηθλεέμ, κατόπιν δὲ ἀπομακρύνσεως οἰκογενειῶν τινῶν κατεδαφίσθη σειρὰ προχείρων οἰκοδομημάτων ἐπὶ τῶν τειχῶν, ὅπου ἡ γεφύρωσις.

Ἡράκλειον

Ἦρχισεν ἡ Δ' φάσις ἀναστηλώσεως τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Μάρκου ὑπὸ τὴν ἐπιστημονικὴν ἐπίβλεψιν τοῦ Ἐφόρου Ν. Πλάτωνος, διὰ τῆς διαμορφώσεως τοῦ προστόφου καὶ συμπληρώσεως τῶν μαρμαρίνων πλακῶν τῶν δαπέδων, ὡς καὶ διὰ τῆς κατασκευῆς βοηθητικῶν χώρων εἰς τὴν νοτιᾶν αὐλῆν.

Εἰς τὴν Παναγίαν Σταυροφόρων ἐκαθαρίσθη ὁ χῶρος καὶ ἀπεκαλύφθησαν ἰκανὰ δάπεδα.

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Πλουσία ὑπῆρξεν ἡ ἀνασκαφικὴ δρᾶσις εἰς τὴν Κεντρικὴν Κρήτην:

Ἀρχάνες

Οἱ τυχαίως ἀνακαλυφθέντες εἰς θέσιν Ἀνήφορος δύο λαξευτοὶ ΥΜ III τάφοι ἀνεσκάφησαν διὰ

τοῦ Ἐφόρου Ν. Πλάτωνος βοηθουμένου ὑπὸ τῆς Αἰκ. Μαυριγιαννάκη. Κατ' ἀρχὰς περισυνελέγη κιβωτιόσχημος μὲ ἐξίτηλον διακόσμησιν λάρναξ, ἐξαχθεῖσα ἐκ τοῦ ἐνὸς τῶν τάφων ὑπὸ τῶν ἀνευρόντων τοῦτον χωρικῶν, ὁμοῦ μετὰ συνοδευούσης ραμφιδοστόμου προχοΐσκης. Δοθέντος ὅτι τὸ μέγεθος τῆς λάρνακος ἦτο μικρότατον, τὰ δὲ ὄσῳ ἀνήκον εἰς ἐνήλικα, εἶναι φανερόν ὅτι ἡ λάρναξ ἐχρησιμοποίηθη ὡς ὀστεοφυλάκιον. Εἰς τὸ δάπεδον τοῦ τάφου τοῦτου εὐρέθησαν δύο βόθροι μὲ τοὺς εἰς συνεσταλμένην στάσιν νεκροὺς εἰς τὴν θέσιν τῶν. Τὸ κρανίον τοῦ ἐνὸς κατηυθύνετο πρὸς Νότον, τοῦ δὲ ἐτέρου πρὸς Δυσμάς. Τρίτος βόθρος ἐκαλύπτετο ὑπὸ ἀνεστραμμένης ἔλλειψοειδοῦς λάρνακος ΜΜ χρόνων, ἐπαναχρησιμοποιηθείσης. Ὁ νεκρὸς, ἄριστα διατηρούμενος, εἶχε τὸ κρανίον πρὸς Νότον καὶ ἔφερεν ἄπλοῦν χάλκινον δακτύλιον εἰς ἓνα τῶν δακτύλων. Λόγω τῆς ἀρίστης του διατηρήσεως ὁ σκελετὸς οὗτος, στερεωθεὶς διὰ τεχνικῶν μέσων, ἀπεσπάσθη μετὰ τοῦ βόθρου καὶ μεταφέρθη εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου. Παραπλεύρως τῆς σαρκοφάγου ταύτης ἔκειτο τὸ τεμαχισμένον κάλυμμά της, τὸ ὁποῖον ἔφερε μικρὰς λαβὰς καὶ ἕτερος νεκρὸς. Ὅλιγα ἀγγεῖα, ὡς τρεῖς ψευδόστομοι ἀμφορεῖς, δύο πρόχοι καὶ μία κύαθος, συνώδεον τοὺς νεκροὺς.

Ὁ δεύτερος τάφος, μετὰ δρόμου ἀπὸ Β. πρὸς Ν. εἶχεν ἀκανόνιστον κυκλικὸν σχῆμα καὶ εὐρέθη ἀσύλητος. Μία σαρκοφάγος κατὰ τὴν ΒΑ. πλευρὰν, ἐφ' ἧς δὲν διεκρίνετο διακόσμησις, περιεῖχε δύο νεκροὺς. Τὸ σαγματοειδὲς κάλυμμά της, μετὰ μεσαίης ράχως καὶ τεσσάρων λαβῶν κατὰ τὰς γωνίας, ἔκειτο τεθραυσμένον. Τὰ συνοδεύοντα κτερίσματα ἦσαν τρία ἀγγεῖα.

Κατσαμπᾶς Ἡρακλείου

Περὶσυνελέγησαν, ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου, βοηθουμένου ὑπὸ τῆς ἀρχαιολόγου Αἰκ. Μαυριγιαννάκη, τέσσαρες σαρκοφάγοι ἐντὸς ΥΜ III λαξευτοῦ τάφου, τοῦ ὁποῖου ἡ ὄροφὴ εἶχε καταπέσει καὶ ὅστις ἀνεκαλύφθη τυχαίως κατὰ τὴν διάνοξιν θεμελίων. Αἱ σαρκοφάγοι ἦσαν κιβωτιόσχημοι μετὰ διακοσμήσεως μὴ διακρινομένης. Ἡ μία ἐξ αὐτῶν ἔφερε κάτωθεν τοῦ γείσου εἶδος ἀναγλύφου σχοινίου.

Παναγία Φόρου, Ἡρακλείου

Εἰς τὸ κέντρον τοῦ Ἡρακλείου, ὑπὸ τὸν ἐνετικὸν τοῦτον ναόν, ὁ Ἐπιμελητὴς Βυζαντ. Ἀρχαιοτήτων Μ. Μιχαηλίδης προέβη εἰς δοκιμαστικὴν ἀνασκαφὴν, ἀποκαλύψας θεμέλια τοῦ πρώτου βυζαντινοῦ ναοῦ, χρονολογουμένου πιθανῶς εἰς τοὺς ἀμέσως μετὰ τὸν Νικηφόρον Φωκᾶν χρόνους.

Μητρόπολις Γόρτυνος

Κατόπιν ἀνευρέσεως τμήματος ψηφιδωτοῦ κατὰ τὴν διάνοξιν θεμελίων οἰκίας τοῦ Γεωργ. Λουπάκη, ἡ Ἀρχαιολ. Ἐπιμελεσίς διὰ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Κ. Δαβάρρα διενήργησε δοκιμαστικὴν ἀνασκαφὴν. Διὰ ταύτης ἤλθον εἰς φῶς τμήματα μεγάλου πολυτελοῦς ψηφιδωτοῦ δαπέδου, διαστάσεων τουλάχιστον 7 τ. μ., ὀριζομένου πρὸς Δ. ὑπὸ τοίχου φέροντος πολυχρῶμον ὀρθομαρμάρωσιν. Ἐκ τοῦ τοίχου τοῦτου ἀπεσπάσθησαν ὑπὸ τοῦ ἰδιοκτήτου κατὰ τὴν ἀνεύρεσιν δύο ἐντεταχισμένα εὐμεγέθη ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἓν κορινθιακὸν κιονόκρανον καὶ ἓν τμήμα ἐπιστυλίου μετ' ἐπιγραφῆς ἀναφερούσης τὸν αὐτοκράτορα Τραϊανόν. Διὰ ταύτης ὀδηγούμεθα, φαίνεται, ἐπὶ τὰ ἴχνη ἐνὸς ἀγνώστου μέχρι σήμερον, ἴσως γειτονικοῦ πρὸς τὸ ψηφιδωτόν, μνημειώδους κτηρίου τῆς Γόρτυνος, ἀνήκοντος εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Τραϊανοῦ. Ὑπεράνω τοῦ δαπέδου εὐρέθησαν οἱ κέραμοι τῆς καταπεσοῦσης στέγης. Τὸ ψηφιδωτόν, μετὰ ψηφίδων μεγέθους 0,005 - 0,01, χωρίζεται ὑπὸ λωρίδων ἐκ μαρμαρίνων πλακῶν εἰς τρία μέρη, ἕκαστον τῶν ὁποίων κοσμεῖται αὐτοτελῶς. Τὸ πρῶτον τμήμα φέρει εἰς τὸ κέντρον κύκλον μετὰ στροβιλιζομένων πολυχρῶμων φύλλων, περίξ δὲ τοῦ κύκλου ὁμοκέντρον ταινίας μὲ σειρὰς τριγῶνων, ἐναλλάξ ἐρυθρῶν καὶ κυανῶν, συγκλινόντων πρὸς τὸ κέντρον. Τὸ δεύτερον τμήμα περιλαμβάνει ἓν ἐξάγωνον περικλείον πολὺπλοκον σπειροειδὲς κόσμημα. Πρὸς τὸ ἐξάγωνον συνάπτονται ἐναλλάξ τρίγωνα καὶ τετράγωνα, περικλείοντα, τὰ μὲν πρῶτα ἀνά ἓν μικρότερον τρίγωνον, τὰ δὲ δεύτερα κόσμημα ἐκ τεσσάρων φύλλων χιαστί τεταγμένων. Ἡ ὦα κοσμεῖται διὰ ταινίας μετὰ φύλλων κισσοῦ. Τὸ τρίτον, τέλος, τμήμα, τὸ καὶ ὠραιότερον (Πίν. 224 δ), ἔχει κεντρικὸν πίνακα μετὰ πτηνῶν, ὡς ἱερακος, πέρδικος κ.ἄ. καὶ ἀνθέων μεγάλης λαμπρότητος. Ὁ κεντρικὸς οὗτος πίναξ πλαισιοῦται ὑπὸ ταινιῶν φερουσῶν διάφορα κοσμήματα, ὅπως σειρὰν βαθμιδωτῶν πυραμίδων, πλοχμόν, τέλος δὲ καμπυλογράμμους ρόμβους ἐγγεγραμμένους ἐντὸς ἐφαπτομένων κύκλων καὶ φέροντας εἰς τὸ κέντρον σταυρόσχημον κόσμημα. Τὸ χρῶμα τῶν ψηφίδων εἶναι ἰδιαίτερος λαμπρόν. Ἐφάνησαν ἤδη 15 διάφορα χρώματα. Τὸ ψηφιδωτὸν διατηρεῖται καλῶς, ἂν καὶ ἐνιαχοῦ ἐν καθιζήσει. Μετὰ τὴν δοκιμὴν, αἱ διανοιγεῖσαι τάφροι ἐπληρώθησαν πάλιν διὰ χώματος, ἐν ἀναμονῇ τῆς τελικῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ ὑπαρξίς τμήματος ἀψίδος ἱεροῦ, κειμένης ὄχι μακρὰν τοῦ ψηφιδωτοῦ, ὠδήγησε τὸν Ἐφορον Ν. Πλάτωνα εἰς τὴν σκέψιν ὅτι ἴσως πρόκειται περὶ μεγάλης παλαιохριστιανικῆς βασιλικῆς, ὄχι ἀπιθάνως εἰς τὴν θέσιν τοῦ μαρτυρίου τῶν τοπι-

κων Ἁγίων Δέκα, ἦτις, ὡς ἔδρα χριστιανικῆς Μητροπόλεως, θά ἔδωκε τὸ δυσερμήνευτον μέχρι σήμερον ὄνομα Μητρόπολις εἰς τὸ χωρίον.

Ἁγία Γαλήνη

Κατόπιν νέας ἀνευρέσεως χαλκῶν ἀντικειμένων ὑπὸ ἀλιέων παρὰ τὴν ἀκτὴν μεταξὺ Ἁγίας Γαλήνης καὶ Κόκκινου Πύργου, εἰς θέσιν ὅπου τὸ 1936 εἶχεν εὑρεθῆ ἠθσαυρὸς χαλκῶν ἀντικειμένων ἀποτεθειὲς εἰς τὸ Μουσεῖον Ρεθύμνου, διενηργήθη ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου Πλάτωνος, ὑποβρύχιος ἔρευνα καὶ περισυλλογή, τῇ βοηθείᾳ καταδυτικοῦ συνεργείου τοῦ σκάφους Π/ΑΚ 21 τοῦ Β.Ν., εὐγενῶς τεθέντος εἰς τὴν διάθεσιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Τὰ διάφορα χαλκᾶ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα περισυνελέγησαν κατόπιν δωδεκαῶρου ἐργασίας ὑπὸ τὸ ὕδωρ, ἦσαν διεσκορπισμένα ἐπὶ τοῦ βυθοῦ εἰς βάθος 4 - 5 μ. καὶ εἰς ἔκτασιν 300 τ.μ., εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς ἀκτῆς. Λεῖψανα πλοίου οὐδαμῶς εὑρέθησαν, συνεκεντρώθησαν ὅμως πλεῖστα ὄσα τεμάχια χαλκῶν ἐλασμάτων, πολλακίς τμηθέντα διὰ βιαιῆς, ὡς φαίνεται, ἐκτινάξεως, ἢ ὁποῖα ἦτο ἀδύνατον νὰ ἔγινεν εἰς ἀρχαίους χρόνους. Ἐκ τούτου, πιθανὸν συμπέρασμα φαίνεται ὅτι χαλκοῦν κιβώτιον ἀρχαίου ναυαγίου, ἢ ἴσως ἀπορριφθὲν κατὰ ἀβαρίαν ἀρχαίου πλοίου, ἐνετοπίσθη τυχαίως κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους καὶ ἐν ἀδυναμίᾳ ἀνεκλύσεως ἐπεχειρήθη ἢ ἀνατιναξίς του, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλεται ἡ μεγάλη διασπορὰ τῶν τοιχωμάτων τοῦ κιβωτίου καὶ τοῦ περιεχομένου του. Τὴν σύλησιν ἀπέδειξε καὶ τὸ γεγονός τῆς εὑρέσεως πολλῶν βάσεων εἰδωλίων ἄλλ' ἐλαχίστων ἐκ τῶν εἰδωλίων αὐτῶν. Ἐκ τῶν πλεον ἐνδιαφερόντων εὐρημάτων ἦτο εἰς ἠθσαυρὸς ἐκ 259 ρωμαϊκῶν νομισμάτων, μιᾶς ὀλοκλήρου σειρᾶς αὐτοκρατόρων ἀπὸ τὸν Αὐγουστον μέχρι τοῦ Πρόβου, ἀποτελοῦντος καὶ τὸ *terminus post quem* τοῦ ναυαγίου. Τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν ἀνήκον εἰς τὸν Γ' αἶ, πολλὰ δὲ ἦσαν ἐξαιρέτου διατηρήσεως. Ἐνδιαφέρουσα ἐφάνη ἡ συνύπαρξις τῶν νομισμάτων τριῶν αἰώνων. Ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος ἦσαν ἐν μικρὸν εἰδῶλιον Ἀφροδίτης πραξίτελειου τύπου (Πίν. 225 α) διαβεβρωμένον ὀλίγον τὴν ἐπιφάνειαν, εἰς μικρὸς Ἐρωτιδεὺς οἶονεϊ τρέχων καὶ μία προτομὴ Δήμητρος - Ἴσιδος με στέμμα μηνίσκου, στάχων καὶ ἡλιακοῦ δίσκου (Πίν. 225 β). Περισυνελέγησαν ὅμως καὶ τμήματα μεγαλύτερων ἀγαλματίων, ὅπως ἀριθμὸς ἐλασμάτων με πτυχᾶς ἐσθῆτος καὶ δεξιὰ χεῖρ εὐμεγέθους ἀγαλματίου, κρατοῦσα ἀσαφῆς τι ἀντικείμενον. Ἄφθονα ἦσαν τὰ ἐξαρτήματα σκευῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἀξιοπρόσεκτα ἦσαν εἰς πούδς τριποδικοῦ σκεύους, ἴσως κάδου, εἰς σχῆμα πτερωτῆς Με-

δούσης κρατούσης κυρτόν τι ἀντικείμενον, ἴσως ἄρπην (δρέπανον), μία λαβή, προφανῶς τοῦ αὐτοῦ σκεύους, εἰς σχῆμα ἀνθεμίου με ἑκατέρωθεν προτομάς λαγωνικῶν κυνῶν, ἔχουσα ἄνω κρῖκον ἐξαρτήσεως, πόδες σκευῶν εἰς σχῆμα ποδῶν λέοντος καὶ ἵππου, τμήμα ἀλύσεως, ἄγγιστρον κ.ἄ. Ἐνδιαφέρουσα ἦτο μία σειρὰ κλείθρων, διαφόρων μεγεθῶν καὶ σχημάτων, ἐχόντων τὸ πλεῖστον προέχον πλακοειδῆς στέλεχος καὶ τριτὴν βάσιν διὰ τὴν προσαρμογὴν τοῦ κλειόντος ἐλάσματος. Περισυνελέγη ἐπίσης ἀριθμὸς ἐργαλείων, ἤλων με θολωτὴν κεφαλὴν, λύχνων, κωδωνίσκων, ἀρμῶν, στροφάλων, γομφώσεων, πωμάτων, σφραγιστικοὶ τινες δακτύλιοι, ἐν ἄκρον ἐρεισινώτου, ὡς ἡρμηνεύθη, ἰδιόρρυθμὸν τι ἀντικείμενον με ἐξέχον θολωτὸν κόσμημα, τέλος δὲ ἐν κηροπήγιον ἐπὶ τρισκελοῦς βάσεως καὶ τεμάχια χαλινῶ ἵππου. Τὰ ἀνωτέρω ἀντικείμενα ἐκαθαρίσθησαν καὶ ἐφωτογραφήθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἁρακλείου, μετὰ δὲ τὸ πέρασ τῆς μελέτης τῶν θὰ ἀποτεθοῦν εἰς τὸ Μουσεῖον Ρεθύμνου. Ἡ ὑποβρύχιος ἔρευνα θὰ ἐπαναληφθῆ κατὰ τὸ ἐρχόμενον ἔτος.

ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ

*

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΛΕΒΗΝΟΣ

Εἰς Λεβήνα (Λέντα) συνεχίσθησαν διὰ τρίτην περίοδον αἱ ἀνασκαφαὶ τῶν προανακτορικῶν λαξευτῶν τάφων ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου Στ. Ἀλεξίου διεξαχθεῖσαι λίαν συστηματικῶς καὶ με ἀκριβεῖς στρωματογραφικὰς παρατηρήσεις.

Αἱ ἀνασκαφαὶ¹ διήρκεσαν ἀπὸ τῆς 9 μέχρι τῆς 29 Ἰουνίου 1960. Ἀνεσκάφη ὁ γνωστὸς ἤδη ἀπὸ τοῦ 1958 τάφος εἰς θέσιν Ζερβοῦ, ἀνατολικῶς τοῦ Λέντα, ἀνεκαλύφθη δὲ διὰ δοκιμῶν καὶ ἀνεσκάφη καὶ ἕτερος εἰς θέσιν Παπούρα (Πίν. 225 γ), συνεχόμενος μετὰ τοῦ τάφου I καὶ ἀποτελῶν ἐπομένως τμήμα ταφικοῦ συστήματος, ὡς τὸ τοῦ Γεροκάμπου (Πίν. 226 α).

Ὁ τάφος εἰς Ζερβοῦ, κληθεὶς III, εὐρίσκεται εἰς τὴν κλιτὸν μικροῦ ὑψώματος. Ἔχει διάμετρον ἐσωτερικὴν 5,20 - 5,40 μ., πάχος τοιχωμάτων 1,50 - 2 μ., μέγιστον σωζόμενον ὕψος 98 ἐκ. Ἡ θύρα, κειμένη κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν, ἔχει ὕψος 50 ἐκ. καὶ πλάτος 85 ἐκ. Πρὸ αὐτῆς ἐξωτερικῶς κεῖται ἡ πλάξ, δι' ἧς ἐκλείετο.

Παρὰ τὴν βορείαν πλευρὰν ἐσῶζοντο τμήματα

1. Περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν προηγουμένων ἐτῶν βλ. BCH 83 (1959) *Chronique des Fouilles en 1958*, καὶ BCH 84 (1960) *Chron. des Fouilles en 1959* σελ. 841-6. Ἐπίσης I. London News 8.6.1960 σ. 225-7. Ἐκ τῶν τάφων τῆς Λεβήνος ὁ II (Γεροκάμπου) ἀπέδωκε τὸ μεγαλύτερον γνωστὸν σύνολον προανακτορικῆς κεραμικῆς (Εἰκ. 226 α).

τοῦ καταπεσόντος θόλου ἐκ πλακῶν ὑπερκειμένων ἀλλήλων καὶ ὑπὸ αὐτὰ ἤρχιζε τὸ ταφικὸν στρώμα, ἀποτελούμενον ἐκ πυκνῶν ὀσῶν καὶ ὀλίγων ἀγγείων. Ταῦτα ἀνήκουν εἰς τοὺς ΠΜ II - MM I χρόνους. Οὐδὲν ἀπολύτως ἀγγεῖον τῶν ΠΜ I ρυθμῶν Ἀγ. Ὀνουφρίου καὶ Πύργου προῆλθεν ἐκ τοῦ τάφου τούτου.

Τὸ ἀνώτερον τμήμα τοῦ ταφικοῦ στρώματος ἀπέδωσε κύπελλα μόνωτα καὶ ἅωτα ἐνίοτε μὲ μεγάλην λαβήν, προχοῖδια μὲ « ὀφθαλμόν », καὶ ἐνίοτε μὲ λαβήν τεθειμένην καθέτως πρὸς τὴν πρόχυσιν, ἐκ χονδροῦ, ὠχροῦ πηλοῦ, ἐν ἀγγεῖδιον μὲ σωληνωτὴν πρόχυσιν « barbotine », ἐν λίθινον μικρὸν ἀγγεῖον ἐκ πολυχρώμου λίθου. Ἀπαντοῦν ἤδη τὰ κυματοειδῆ στόμια.

Ἡ κεραμικὴ τοῦ δαπέδου παρουσιάζει κατὰ τὸ πλεῖστον ΠΜ II χαρακτηριστικά : μία λοπάς, ἐν μικρογραφικὸν προχοῖδιον ἐντοπίου ρυθμοῦ Βασιλικῆς, ἕτερον μὲ ὠχρὰν ἐρυθρὰν διακόσμησιν, ἐν πυξιδίον σφαιροειδοῦς τύπου, ἐν εἰδῶλιον κυκλαδικοῦ τύπου πεπλατυσμένον.

Ὁ τάφος ἀπέδωκεν ἐπίσης ἕξ σφραγίδας, ἀπλῶν καὶ γνωστῶν σχημάτων, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον δύο ἐλεφάντιναι. Μία ἐκ πρασίνου στεατίτου ἔχει κοχλιοειδὲς σχῆμα καὶ χαρακτὸν S.

Ὁ νέος τάφος τῆς Παπούρας, κληθεὶς Ιβ, ἔχει διάμετρον 4,50 μ. περίπου, μέγιστον πᾶχος τοιχωμάτων 1,90 μ., ὕψος 1,40 μ. Ὑπῆρχον πρὸ τῆς εἰσόδου διαλελυμένα διαμερίσματα λατρείας, ἐξ ὧν προῆλθον δύο λοπάδες μετὰ προχύσεων καὶ διακοσμῆσεως φαιῶν παχειῶν ταινιῶν, ἐν ἀθουρατικόν, λίθινον, ἀβαθὲς κυπελλίδιον καὶ δύο κύαθοι.

Ὁ κυρίως τάφος, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν λίθων τοῦ καταρρεῦσαντος θόλου, ἐν μέρει σωζομένων, ἀπέδωσε MM I ἀγγεῖα ἐξ ὠχροῦ ἀκαθάρτου πηλοῦ, κύπελλα μὲ πιέσεις δακτύλων παρὰ τὴν βάσην, προχοῖδια, καὶ ἐν λίθινον ἀγγεῖδιον MM I τύπου.

Τὸ κατώτερον στρώμα (ΠΜ II) διακρίνεται καὶ ἐδῶ σαφῶς, χαρακτηριζόμενον ἐξ ἐνὸς ἀγγεῖδιον ἐκ πρασίνου στεατίτου μὲ πυκνὴν γραμμικὴν χάραξιν, ἐνὸς πυξιδίου μὲ χαρακτὰ ἡμικύκλια, καὶ ἐνὸς εἰδωλίου κυκλαδικοῦ τύπου. Ἔτερον εἰδῶλιον κυκλαδικὸν εὐρέθη καὶ ἐπιφανειακῶς, ἐξαχθὲν πιθανῶς ἐκ τοῦ βαθυτέρου στρώματος κατὰ παλαιὰν τινα διατάραξιν. Οἱ ΠΜ I ρυθμοὶ Ἀγ. Ὀνουφρίου καὶ Πύργου, οἱ γνωστοὶ ἐκ τοῦ βαθυτέρου στρώματος τοῦ τάφου II τοῦ Γεροκάμπου, ἀπουσιάζουν καὶ ἐδῶ τελείως.

Ὁ τάφος ἀπέδωσε καὶ τινὰς πενιχρὰς σφραγίδας καὶ ἐξαρτήματα καὶ τινὰς λεπίδας ὀψιδιανῶν.

Εἶναι πιθανόν ὅτι ὁ τάφος καὶ πρὸ τῆς τελικῆς ἐγκαταλείψεώς του εἶχε καταρρεῦσει καὶ ἀνακατα-

σκευασθῆ, διότι παρετηρήθησαν ταφαὶ ὑπερκειόμεναι σωρῶν πλακῶν καταπεσουσῶν ἐκ τοῦ θόλου.

ΕΤΥΛ. ΑΛΕΞΙΟΥ

*

ΕΡΕΥΝΑΙ ΤΗΣ Α. Ε. ΕΙΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΝ ΚΑΙ ΚΕΝΤΡΙΚΗΝ ΚΡΗΤΗΝ

Χόνδρος Βιάννου

Ὁ Ἐφορος Ν. Πλάτων δαπάνη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας καὶ διὰ λογαριασμὸν αὐτῆς προέβη εἰς τὰς ἀκολουθοῦσας ἀνασκαφὰς (βλ. ἐκτενέστερον εἰς τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας 1960, ὅπου καὶ σχετικαὶ φωτογραφίαι) :

α. Ἐκαθαρίσθη, ἔσπερωθή καὶ διεσαφῆθη πληρέστερον τὸ ἐπὶ τοῦ διασέλου Κεφάλι συγκρότημα ΥΜ III οἰκίων.

β. Ἐπὶ τοῦ ἀμέσως δυτικοῦ ὑψώματος Λαζανᾶ Κεφάλι ἀπεκαλύφθη μεγάλη μινωικὴ ἀγρέπαυλις, μὲ ἰσχυροὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους, ἐν μέρει μόνον διατηρουμένους. Χρονολογεῖται, ὡς ἐκ τῆς κεραμικῆς ἀποδεικνύεται, εἰς τοὺς MM IIIβ χρόνους καὶ φαίνεται ὅτι καταστράφη ὀλοκληρωτικῶς αἰφνιδίως, ἴσως κατὰ τὴν περὶ τὸ 1600 π.Χ. σεισμικὴν καταστροφὴν. Βραδύτερον ἀφηρέθη ἐξ αὐτῆς τὸ ἐκ μεγάλων πελεκητῶν λίθων ὑλικόν, ἵνα χρησιμοποιηθῆ εἰς τὸν γετνιαζόντα ΥΜ III συνοικισμὸν ἰδίως ἀπεγυμνώθησαν τὰ διαμερίσματα τῆς κορυφῆς. Ἡ διάταξις τῶν δωματίων ἔχει γίνεαι κλιμακωτῶς κατ' ἀνδρα. Τὸ καλύτερον διασωζόμενον τμήμα εἶναι τὸ δυτικόν, ἔνθα ἡ κυρία θύρα πρὸς τὴν ὁποίαν φέρει κλιμακωτὴ πρόσβασις. Διεσώθη ἱκανοποιητικῶς τὸ μονόλιθον κατώφλιον μετὰ τῶν ὑποδοχῶν τῶν στροφίγγων. Ἐξω τῆς κυρίας εἰσόδου, ἡ προέχουσα γωνία τῆς δυτικῆς προσόψεως εἶχε διαμορφωθῆ εἰς ἀναπαυτήριον μὲ χαμηλὸν θρανίον. Κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον ὁ χώρος οὗτος ἐχρησιμοποιήθη ὡς τόπος ἀπορριψεως τῶν τεθραυσμένων σκευῶν.

γ. Εἰς τὴν κατέναντι πρὸς νότον κλιτὸν ἔκειτο προφανῶς ὁ κύριος μινωικὸς συνοικισμὸς τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς, ἐκτεινόμενος εἰς τὰς περιοχὰς Τούρκισσα καὶ Ξυναχλάδα. Δοκιμαστικὴ σκαφή εἰς περιοχὴν τῆς πρώτης θέσεως, ὅπου ἦσαν ἐμφανῆ ἀξιόλογα λείψανα, ἀπεκάλυψε συγκρότημα ἐκτεταμένης οἰκίας τῶν ΥΜ I α χρόνων, τοῦ ὁποίου ἀνεσκάφησαν πέντε δωμάτια, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀποθήκαι, διατηροῦντα τὰ σκεῦη τῶν κατὰ χώρων. Δυστυχῶς ἡ διατήρησις τῶν δωματίων καὶ τοῦ περιεχομένου των, λόγῳ τῆς βαθείας καλλιέργειας δὲν εἶναι ἱκανοποιητικὴ. Περισυνελέγη δμῶς

δλόκληρος σειρά μικρών πύθων, άμφορέων, τριώντων άγγείων, πρόχων και κυάθων.

δ. Έπί του ύψώματος Μπουμπούλι μικρά δοκιμαστική σκαφή, γενομένη έξ άφορμής τυχαίας άνευρέσεως ΠΜ άντικειμένων, άπεκάλυψεν ένδιαφέρον κτήριο προανακτορικών μινωικών χρόνων, άτυχώς ούχι καλώς διατηρημένον. Όχι μακράν, εις θέσιν Άμύγδαλοι, άνιχνεύθη άλλο κτήριο των αυτών χρόνων, περισσότερο κατεστραμμένον. Έπί του βραχύδους και λίαν όχυροϋ ύψώματος Κάστελλος άλλη επίσης παλαιά έγκατάσταση, ίδρυθεΐσα προφανώς εκεί ως κρησφύγετον.

ε. Έπί τής ύψηλοτάτης και δεσποζούσης κορυφής γνωστής υπό τό όνομα Ρουκούνη Κορυφή άνεσκάφη έξόχος σημαντικόν κυκλικόν οικοδόμημα, τό όποιον φαίνεται ότι ήτο πύργος φρουκτωρίας. Άνάγεται εις τούς τελευταίους έλληνιστικούς και παλαιότερους έλληνορωμαϊκούς χρόνους, άν κρίνη τις από τήν άνευρεθείσαν κεραμεικήν. Άποτελείται από δύο δακτυλίους τοίχων, οΐτινες σώζονται ίκανοποιητικώς μέχρις ύψους 2 μ. Ό έξωτερικός κυρτοϋται έλαφρως θολούμενος προς τά έσω. Ό έσωτερικός βαινει κατακορύφως. Εις τόν μεταξύ των δύο δακτυλίων χώρον σχηματίζονται διά διατειχισμάτων τέσσαρα διαμερίσματα: εις τόν κεντρικόν χώρον, προσιτόν διά δύο κατέναντι άλλήλων θυρών, άνευρέθη κεντρική έστία έφ' ης ήνάπτετο ή πυρά. Θρανία περιβάλλουν κύκλω, κατά τά τοιχώματα του έσωτερικού δακτυλίου, τόν προφανώς ύπαιθρον πλακόστρωτον κεντρικόν χώρον. Η συνολική διάμετρος του κτηρίου υπερβαίνει τά 11,50 μ. Εις τήν θέσιν τής κεντρικής έστίας, επί άφθόνου τέφρας και πυρκαϊούστου στρώματος, άνευρέθη πήλινον ευμέγεθες πύραυρον. Μέγα λίθινον ίγδιόσχημον σκευός εκειτο άνεστραμμένον όχι μακράν τής έστίας. Μαγειρικά σκευή εύρέθησαν κατά χώραν, μάλιστα πλησίον ένός σκευοφυλακείου του πρώτου επί δεξιά μετά τήν είσοδον διαμερίσματος. Μεταξύ των λίθων του άνωτέρου στρώματος διά των όποιων έπεχώσθη τό κτήριο περισυνελέγη ευμέγεθες λίθινον ζώδιον παριστών, ως φαίνεται, ταύρον. Υπάρχουν λόγοι να πιστευθη ότι τουτο άνήκει εις ΠΙΜ χρόνους και ότι μετεφέρθη μετά των άλλων λίθων εκ του παρακειμένου πρωτομινωικού συνοικισμού του Καστέλλου.

Τουρτουλοι Σητείας

Εις τήν θέσιν Προφήτης Ηλίας, ή Άρχαιολ. Έταιρεία διενήργησε διά του Έφόρου Ν. Πλάτωνος άνασκαφήν λίαν εκτεταμένης μινωικής άγροικίας των μεταβατικών ΜΜ ΙΙΒ-ΥΜ Ια χρόνων (βλ. Τό Έργον κλπ. 1960, σ. 308 κ.έ. όπου

και σχετικά φωτογραφία). Άπεκαλύφθησαν πλέον των τριάκοντα διαμερισμάτων, μικρών κλιμακοστασιών, διαδρόμων, άποθηκών κλπ. διατεταγμένων κατ' άνδρα επί τής ήπιας κλιτύος μέχρι τής κορυφής του λόφου. Η διατήρησις δέν ήτο πανταχού καλή: διαταράξεις επήλθον κατά τήν χρησιμοποίησιν του λόφου διά ταφάς κατά τούς βυζαντινούς χρόνους και πάλιν κατά τούς νεωτέρους χρόνους, όποτε ό χώρος έχρησιμοποιήθη ως πρόχειρον λατομείον. Μεταξύ των μάλλον ένδιαφερόντων διαμερισμάτων είναι τό « δωμάτιον του ληνοϋ » με τά σκευή του επί τόπου, τό « μαγειρείον » και μία άποθήκη πλήρης πύθων. Άφθονα σκευή κοινής χρήσεως, πίθιοι, μικρά χαλκά άντικείμενα, ένδιαφέρον λίθινον κιονόκρανον ήμικίονος κοσμηματικού ήσαν μεταξύ των εύρημάτων.

• Εις τήν γειτονικήν περιοχήν τής Πραισοϋ και εις θέσιν Φωτοϋλα άνεσκάφη, επίσης διά λογαριασμόν τής Άρχαιολ. Έταιρείας (βλ. Τό Έργον κλπ. 1960, 212 κ.έ.), σημαντικός όρθογώνιος θολωτός τάφος των ΥΜ ΙΙγ χρόνων, ό όποιός απέδωσε λουτροειδή σαρκοφάγον, με τόν νεκρόν in situ φέροντα κοσμήματα (ώραιότατον χρυσοϋν δακτύλιον με κοκκιδοτήν διακόσμησιν, χρυσοϋν έλασμα με παράστασιν ναυτίλου) και έχοντα ως κτερίσματα κυλινδρικόν σκευός ξύλινον με επένδυσιν εκ χαλκών σειρητιών και ήμισφαιριδίων, και χρύσηλον, με επικάλυψιν έλεφαντίνων πλακών, λαβήν ίσως ριπιδίου. Μία κυλινδρική κάλπη με κεκαυμένα όστά παιδίου είχεν άποτεθη έντός τής λουτροειδοϋς λάρνακος.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Πλουσία υπήρξεν ή δρᾶσις τής Άρχαιολογικής Υπηρεσίας και εις τήν Ά. Κρήτην. Όλωσ ιδιαιτέρου ένδιαφέροντος, κυρίως δε διά τά έξαιρέτα εύρήματα, ήτο ή διά του Έφόρου Ν. Πλάτωνος γενομένη άνασκαφή ένός μεγάλου άποθέτου εις Όλοϋντα. Έρευνα μεγάλου γειτονικού κτηρίου, κειμένου προς τά Β.Α., κατέδειξεν ότι δέν πρόκειται περι του ναοϋ, ως έπιστεύθη άρχικώς, αλλά περι τινος οικοδομήματος άνήκοντος προφανώς εις τό ίερόν. Άπαραίτητος τυγχάνει μία μελλοντική έρευνα προς έντοπισμόν του ναοϋ. Ός χώρος διά τήν άπόθεσιν έχρησίμευσαν αι πολυάριθμοι σχισμαί ένός μεγάλου βράχου. Τά άνευρεθέντα άντικείμενα άνέρχονται εις υπερχίλια, χρονολογούμενα από τά τέλη περίπου του 7ου αι., μέχρι των αρχών του 5ου. Μεταξύ των παλαιότερων είναι μία έξαιρέτος μικρά δαιδαλική προτομή και διάφορα ειδώλια επί πλακιδίων. Μεγάλης πλαστικής αξίας είναι σειρά αρχαϊκών γυναικείων προτομών, μικρών και μεγάλων. Μία έξ αυτών

είναι αξιοσημείωτος διά τὸ μέγεθος. Ἐκ τῶν εἰδωλίων, σχεδὸν πάντων γυναικείων, εἰς ποικίλας στάσεις, ἀνευρέθη ὁλόκληρος λαός. Τὴν πλειοψηφίαν ἔχουν αἱ ἔνθρονοι θεαί, μερικαὶ τῶν ὁποίων εἰκονίζονται τὸ, ὡς εἰκάζεται, ἀρχαῖκόν ξόανον τῆς Ἀθηνᾶς ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀπαντᾷται καὶ ὁ κρητικὸς τύπος τῶν ὕψ' ἕνα πέπλον ἐνθρόνων διδύμων θεαινῶν. Ἐνδιαφέροντα ἦσαν ἔν ἑλλιπές εἰδῶλιον Λήδας καθήμενης ἐπὶ τοῦ κύκνου, μία καθήμενη γυναικεία μορφή κρατοῦσα κιβωτίδιον ἐπὶ τῶν γονάτων καὶ πολλοὶ ἐκφραστικοὶ ὀκλάζοντες ἰθυφαλλικοὶ σειληνοί. Εἰς μέγαν ἀριθμὸν ἀντιπροσωπεύονται τὰ ἱστάμενα γυναικεία εἰδῶλια τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ. Καλὴ πτυχολογία παρατηρεῖται εἰς πολλὰ τῶν εἰδωλίων. Ὁ ἀποθέτης ἀπέδωσε πολλὰ ἀγγεῖα, μεταξύ τῶν ὁποίων μίαν μεγάλην σειρὰν πρωτοκορινθιακῶν μικρογραφικῶν ἀγγείων, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων εἶναι κοτυλίσκι, ὡς καί τινα μελανόμορφα μετρίας τέχνης, κυρίως σκύφους καὶ κοτύλας. Ἐπὶ ἑνὸς τούτου ζωηρὸς ἰθυφαλλικὸς σειληνὸς διώκει αἰγαγρον. Μεγάλων διαστάσεων εἶναι μία μελανογάνωτος κοτύλη. Μεταξὺ τῶν παμπληθῶν λύχνων ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει εἰς ἔχων 70 μύζας, τεταγμένας εἰς δύο σειράς, ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν. Τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς ταύτης ἀπετέθησαν εἰς τὸ νεοῖδρυθὲν Μουσεῖον τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς ἀνασκαφῆς περισηνελέγησαν καὶ τινες ἐπιγραφαί, μία ἐκ τῶν ὁποίων ἀναγράφει : « Πεισίλα/Ἀνδρούχου/Θεαίνωι/Τεισικρατεὺς ».

Εἰς Ὀλοῦστα ἐπίσης, κατὰ τὴν θέσιν Πόρος, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία διὰ τοῦ καθηγητοῦ Ἄν. Ὀρλάνδου καὶ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Μ. Μιχαηλίδου συνέχισε τὰς ἐρεῦνας τῆς πρὸς ἐξακρίβωσιν τοῦ σχεδίου τῆς βασιλικῆς εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκον τὰ δημοσιευθέντα ἤδη (ΠΑΕ 1955) (βλ. φωτογραφίας εἰς « Τὸ Ἔργον κτλ. » ἑ.ἀ. ψηφιδωτὰ τοῦ μέσου κλίτους αὐτῆς. Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπεκάλυψε τρίκλιτον βασιλικὴν ὀλικοῦ πλάτους 17.10 μ. καὶ μήκους 34.90 μ. καταλήγουσαν πρὸς ἀνατολὰς εἰς ὑπερυψωμένην κυκλικὴν ἀψίδα ἱεροῦ, διαμέτρου 6.12 μ. Αἱ ἐπιγραφαὶ καὶ τὰ μικρότερα ἀρχιτεκτονικὰ διακοσμητικὰ μέλη τῆς βασιλικῆς ἀπετέθησαν εἰς τὸ νέον Μουσεῖον τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

Περὶ τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῶν ἐκ ταύτης εὑρημάτων, μεταξύ τῶν ὁποίων προέχει ἑλληνιστικὴ ἐπιγραφή φέρουσα συνθήκην συμμαχίας Ὀλουντίων καὶ Ροδίων, βλ. Τὸ Ἔργον ἑ.ἀ.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Πλουσιώτατα ὑπῆρξαν, ὡς συνήθως, καὶ τὰ τυχαῖα εὐρήματα ἀνά τὴν νήσον, ἐρχόμενα σχεδὸν

κατὰ κανόνα εἰς φῶς διὰ τῆς μηχανικῆς καλλιεργείας. Μικρὸν μέρος τούτων φθάνει ἀσφαλῶς εἰς τὰ Μουσεία, διότι συνήθως οὐδὲ εἰδοποιεῖται κἄν ἢ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία.

Εἰς Κνωσόν, κατὰ τὰς ἐργασίας καθαρισμοῦ καὶ στερεώσεως τοῦ Ἀνακτόρου, ἀνευρέθη ὑπὸ τοῦ ἀρχιτεχνίτου τοῦ Μουσείου Ζαχ. Κανάκη ἕν πάρινον τεμάχιον μὲ ἀνάγλυφον πάπυρον ἢ κρίνον δυτικῶς τῆς Κλιμακωτῆς Στοᾶς. Κατὰ τὸν ἀγρὸν τοῦ κ. Φρουδαράκη εὐρέθησαν διάφορα ρωμαϊκὰ ἀγγεῖα καὶ εἰς πολύμυξος λύχνος, κοσμούμενος δι' ἀναγλύφων φύλλων ἀκάνθης. Εἰς τὰ θεμέλια τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου κατὰ γενομένης ἐργασίας εὐρέθη μία τεμαχισμένη ρωμαϊκὴ πρόχους. Ἐκ Περίδη Μετόχι Ἡρακλείου ἐκομίσθησαν 2 ΠΜ ἡμισφαιρικὰ ἀγγεῖα μετὰ 4 διατρήτων λαβῶν καὶ χαμηλοῦ κυλινδρικοῦ λαιμοῦ, ὡς καὶ 3 πώματα, ἕν τῶν ὁποίων, ἀρχαῖκῶν χρόνων, φέρει ἰδιότυπον πλέγμα.

Εἰς Ἄνω Ἀρχάνες, κατὰ τὴν θέσιν Χωματόλακκος, εὐρέθη ἀριθμὸς σφαιρικῶν ὕφαντικῶν βαρῶν, εἰς τριπτῆρ καὶ τμήμα κεραμικοῦ τροχοῦ κοσμουμένου δι' ἐγχαράκτου ἰχθυακάνθης. Ἐξ Ἁγ. Βλασίου Τεμένους ἐκομίσθησαν 4 γεωμετρικὰ ἀγγεῖα, μεταξύ τῶν ὁποίων δύο προχοῖσκα μὲ ὀμοκέντρους κύκλους καὶ εἰς ἀρύβαλλος.

Εἰς Γάζι Τεμένους, κατὰ τὴν θέσιν Μακράκη Μετόχι, ὅπου προφανῶς ὑπῆρχον τάφοι ὑπὸ προπέτασμα βράχου, εὐρέθησαν δύο μικρὰ σφαιρικὰ ΠΜ ἀγγεῖα μετὰ ζεύγους λαβῶν διατρήτων δις καθέτως. Τὸ ἕν φέρει ἐγχάραξιν ἐξ ὀμοκέντρων ἡμικυκλίων, τὸ δὲ ἕτερον ἐκ λεπτοτάτου πλέγματος εἰς τρεῖς ζώνας. Ὅμοῦ ἀνευρέθησαν καὶ οἱ πόδες μαρμαρίνου κυκλαδικοῦ εἰδωλίου. Ἐκ τῆς περιοχῆς Ρογδιᾶς, ἐκ μὲν τῆς θέσεως Κακάσι ἐκομίσθη εἰς χαλκοῦς διπλοῦς πέλεκυς, ἐκ δὲ τῆς θέσεως Ἐλληνικό μία σειρά μεγάλων μινωικῶν ὕφαντικῶν βαρῶν.

Εἰς Χουδέτσι Πεδιάδος καὶ κατὰ τὴν θέσιν Φλαμπουριάρη εὐρέθη μικρὸν λίθινον ἀμφικωνικὸν ἀγγεῖον μετὰ δακτυλοειδοῦς ποδὸς καὶ χαμηλοῦ λαιμοῦ. Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέροντος εἶναι τὰ ἐκ θέσεως Μεσάρμι Κασταμονίτσας Πεδιάδος κομισθέντα λειψανα πηλίνου ἡμιελλειψοειδοῦς τομῆς διαζώματος ἢ περιθύρου, πλάτους περίπου 0.25 μ., φέροντος πλοχομοειδῆ διακόσμησιν ἐξ ἀκανονίστων βαθειῶν ἀυλακώσεων. Τὸ ὅλον ἦτο χυτὸν ἐντὸς μήτρας, ἱκανὰ τεμάχια τῆς ὁποίας ἦσαν ἐπικεκολλημένα εἰσέτι ἐπ' αὐτοῦ. Αἱ ἀυλακώσεις εἶναι ὀφιοειδεῖς καὶ βραχεῖαι καὶ δίδουν εἰς τὸ σύνολον, ὡς ἐλέχθη ἤδη, πλοχομοειδῆ ὄψιν.

Εἰς Κόξαρη Πεδιάδος, κατὰ τὴν θέσιν Ἀλῆ Χωράφι, ἀνευρέθη εἰς τεμαχισμένους γεωμετρικὸς

πίθος φέρων εἰς τὸ χεῖλος ἐγγαράκτους ὁμοκέντρους κύκλους. Ἐνδιαφέροντα ἦσαν τὰ παραπλευρώως ἐμφανισθέντα λείψανα λιθοστρώτου δρόμου καὶ κτιστοῦ ἀγωγοῦ κεκαλυμμένου διὰ λίθων. Ἄλλα γεωμετρικὰ ἀντικείμενα ἦλθον εἰς φῶς εἰς Νιπηδητὸν Πεδιάδος, ὅπως μικρὰ τριφυλλόστομοι πρόχους, σιδηρὰ πόρπη καὶ δύο ψήφοι.

Ὁ Ἐπιμελητὴς Κ. Δαβάρας περισυνέλεξεν εἰς Ἄστριτίσι Πεδιάδος καὶ κατὰ τὴν θέσιν Ἐμινάκη Πλάι ἕνα πώρινον κορμὸν δαιδαλικῆς ἀγάλματος, ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος, ἂν καὶ εἰς κακὴν, δυστυχῶς, κατάστασιν. Ἐπὶ τῶν ὧμων εἶναι ἐρριμμένον ἐπιβλήμα, ἡ δὲ μέση περισφίγγεται ὑπὸ πλατείας ζώνης. Ἡ κόμη εἶναι τοῦ τύπου τῆς αἰγυπιακῆς ὀροφωτῆς φενάκης. Ἐπ' εὐκαιρίᾳ περισυνελέγη καὶ μετεφέρθη εἰς τὸ Μουσεῖον τὸ γυναικεῖον ἄγαλμα τὸ δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ P. Faugé BCH LXXXII (1958), 505.

Εἰς Μουκτάρῳ Πεδιάδος καὶ κατὰ θέσιν Παναγιά εὐρέθη εἰς ρωμαϊκὸς λύχνος μετ' ἐκτύπου παραστάσεως Ἐρωτιδέως τοξοφόρου. Ὁραῖος ἀνάγλυφος σπειρομαϊανδρὸς ἐκόσμηι τεμάχιον πίθου κομισθέντος ἐκ Λύττου. Ἄλλα τεμάχια μινωικῶν πίθων καὶ σαρκοφάγων ἀνευρέθησαν εἰς Σμάρι Πεδιάδος, κατὰ τὴν θέσιν Λειβαδίτσα.

Ὁ Ἐφορος Ν. Πλάτων εἰς τὴν περιοχὴν Ποτάμων Ἀιτανίων καὶ κατὰ τὴν θέσιν Γρίδια περισυνέλεξεν εὐμεγέθη γεωμετρικὴν τεφοδόχον κάλπη, ἔχουσαν πῶμα καὶ κυλινδρικὸν τρητὸν πόδα πλήρη κεκαυμένων ὀστέων, προσέτι δὲ μίαν μελαμβροφῆ στρογγυλόστομον πρόχου καὶ τρία κύπελλα. Τὰ ἀνωτέρω εἶχον ἀποτεθῆ ἐντὸς λαξευτοῦ τάφου.

Ὁ Ἐπιμελητὴς Κ. Δαβάρας διενήργησεν εἰς Πέρι Μεσσαρᾶς ἀνασκαφικὴν περισυλλογὴν πίθων ρωμαϊκῶν χρόνων. Οὗτοι ἦλθον εἰς φῶς κατὰ διαπλάτυνσιν τῆς ἀγούσης πρὸς τὸ χωρίον ὁδοῦ καὶ ἔξω αὐτοῦ. 12 ἐξ αὐτῶν, μεγάλων διαστάσεων, συναπτόμενοι σχεδὸν καὶ εἰς μίαν σειρὰν ἀπὸ Β. πρὸς Ν., ἦσαν ἐντετεχιτισμένοι μέχρι τοῦ χεῖλους σχεδὸν ἐντὸς χαμηλοῦ τοίχου ἐκ λίθων καὶ ἀσβέστου (Πίν. 225 δ). Ὁ τοίχος οὗτος συνήπτετο πρὸς ἄλλον, λεπτότερον καὶ ὑψηλότερον, ἀποτελοῦντα προφανῶς τὸ ἀνατολικὸν ὄριον τῆς μεγάλης ταύτης ἀποθήκης. Μία μεγάλη ρωγμὴ εἰς ἕνα τῶν πίθων εἶχε στερεωθῆ διὰ σιδηροῦ συνδέσμου. Πρὸς Β. καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν εὐρέθησαν 3 μικρότεροι πίθοι. Δὲν κατέστη δυνατόν νὰ διατηρηθοῦν οἱ πίθοι κατὰ χώραν ὡς τέμνοντες τὴν δημοσίαν ὁδόν, ὡς ἐκ τούτου δὲ μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου. Μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν σχεδιάζεται νὰ τοποθετηθοῦν οὗτοι

ὑπὸ στέγαστρον κατὰ τὴν εἴσοδον τοῦ χωρίου.

Ἐκ Κορφῶν Μαλεβιζίου καὶ ἐκ τῆς θέσεως Καμινάκια ἐκομίσθησαν 5 ΜΜ ραμφόστομοι προχοῖσκαί, ἐν κωδωνόσχημον εἰδῶλιον καὶ ἐν λίθινον φωλεόσχημον ἄγγειον. Μία μικρὰ ραδινὴ γεωμετρικὴ πρόχους εὐρέθη κατὰ τὰ ἔργα ὁδοποιίας μεταξὺ Ἄγ. Εἰρήνης καὶ Κρουσῶνος Μαλεβιζίου.

Παρὰ τὸ Ἀστυράκι Μονοφατισίου κατὰ θέσιν Ἔρμα Ἀνώγεια ἀνεκαλύφθη τάφος περιέχων λύχνον, δύο ἄγγεῖα καὶ τεμάχια πηλίνων πλακιδίων.

Ἐκ Καπετανιανῶν Μονοφατισίου καὶ ἐκ θέσεως Μετζολατί, κειμένης ὑπὸ τὴν ὑψηλότεραν κορυφὴν τῶν Ἀστερουσίων Κόφινας, συνεχίσθη καὶ ἐφέτος ἡ προσκόμισις εἰς τὸ Μουσεῖον σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ΜΜ εἰδωλίων καὶ ζωδίων. Ὁ Ἐφορος, φρονῶν ὅτι πρόκειται περὶ ἱεροῦ κορυφῆς, ἀπεφάσισε νὰ προβῆ εἰς κανονικὴν ἀνασκαφὴν κατὰ τὸ ἐρχόμενον ἔτος.

Εἰς θέσιν Κάτω Τζιγρίνια Μητροπόλεως Γόρτυνος περισυνελέγησαν τεμάχια πίθου καὶ ψευδοστόμου ἀμφορέως ὑστάτων μυκηναϊκῶν χρόνων. Ἐκ Γόρτυνος, ἐπίσης, περισυνελέγησαν διάφορα θραύσματα ἀρχαϊκῶν καὶ νεωτέρων ἐπιγραφῶν.

Ἐποσχέσεις διὰ πλούσια εὐρήματα παρέχει ἡ περιοχὴ Κάτω Ζάκρου Σητείας, ὅπου ὁ Ἐφορος Ν. Πλάτων προτίθεται νὰ διενεργήσῃ προσεχῶς ἀνασκαφάς. Ἐφέτος ἐκομίσθησαν ὑπὸ τοῦ βοηθοῦ τῆς Ὑπηρεσίας κ. Ἐμμ. Φυγετάκη — ὅστις, σημειωτέον, προσεκόμισε εἰς τὸ Μουσεῖον τὰ πλείστα τῶν τυχαίων εὐρημάτων ἐξ Ἀνατολικῆς Κρήτης — λίθινος χρωματοτρίπτης, λίθινον ἐπίσης πῶμα ἄγγειου, βάσις διπλοῦ πελέκως ἐκ στατίτου καὶ τέλος σειρά ὕφαντικῶν βαρῶν. Ἐκ γειτονικῆς περιοχῆς παρεδόθησαν ἄγγεῖα τινὰ ἐσχάτων μυκηναϊκῶν χρόνων, ὡς κύπελλον καὶ κύαθος ἀσυνήθους σχήματος.

Ἐν ὠραῖον ἀπόκτημα τοῦ Μουσείου ἦτο τὸ εἰς Λίθινες Σητείας καὶ κατὰ τὴν θέσιν Βίγλες εὐρεθὲν κομψὸν μικρὸν ΠΜ ἄγγειον ἐκ πολυχρώμου κροκαλοπαγοῦς λίθου, κυπελλοειδοῦς σχήματος, μετὰ προχοῆς καὶ τριῶν ἀποφύσεων - λαβῶν (Πίν. 226 β).

Εἰς θέσιν Λαψανάρι Ἀχλαδιῶν Σητείας προωθητὴρ ἔφερον εἰς φῶς διάφορα ἐνδιαφέροντα ἀρχαῖκα ἀντικείμενα, ὅπως 2 εἰδῶλια γυμνῆς θεᾶς, κεφαλὴν ἄλλου εἰδωλίου, λύχνον καὶ τεμάχιον πλακιδίου μετ' ἀνάγλυφον ἀνδρικήν μορφήν.

Ἐξ ἄλλου, προερχόμενα ἐκ γεωμετρικοῦ τάφου εὐρεθέντος εἰς Ἀνδροκύλους Σητείας κατὰ τὴν περιοχὴν Καντέμι Κεφάλι, ἐκομίσθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον διάφορα ἄγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων

ἐν θήλαστρον, δύο αἰχμαὶ δοράτων, δύο χαλκαὶ περόναι καὶ ἐν σιδηροῦν μαχαίριον.

Τεμάχια πίθων καὶ σαρκοφάγων ἐκομίσθησαν ἐκ Πραισοῦ καὶ ἐκ Παλαικάστρου Σητείας, θέσις Κουρεμένος, ἐνῶ ἐκ καταστραφέντος ΥΜ ΙΙΙ τάφου, εἰς Σφάκαν, ὁ κ. Φυγετάκης περισυνέλεξε κύπελλον καὶ τεμάχια ἄλλου γραπτοῦ ἀγγείου. Κάτωθεν τοῦ ἱεροῦ τῆς Πραισοῦ εὐρέθη μελανογάνωτος κώθων ἐφ' ὕψηλῳ ποδῶς καὶ μία μεγάλη στρογγυλόστομος πρόχους κοσμουμένη διὰ στεφάνης φύλλων πλήρων μετὰ περιγράμματος. Ἐξ οἰκίας τῆς πόλεως Σητείας, πλησίον τοῦ Τελωνείου, ἀπετεichίσθησαν 2 κορινθιακὰ κιονόκρανα καὶ μετεφέρθησαν εἰς Ἡράκλειον.

Ἐπὶ τῆς νησίδος Μόχλος κατ' ἀρχαιολογικὴν ἐκδρομὴν τῶν ἀρχαιολόγων Πλάτωνος καὶ Ἀλεξίου περισυνελέγησαν δύο λίθινα ἀγγεῖα, μετὰ τῶν ὁποίων ἐν ὠραιότατον ἐκ φλεβωτοῦ πολυχρώμου σταλακτίτου, ἐλλειψοειδοῦς, μοναδικοῦ μέχρι σήμερον σχήματος καὶ ἀνοικτῶν ἄνω μετὰ προχοῆς, σχήματος βέλους, ὡς ἐπίσης ἄλλο λίθινον ἐκ κροκαλοπαγοῦς λίθου καὶ ἐνδιαφέρουσα τεῖοδόχη ρυθμοῦ Βασιλικῆς εὐμεγέθης. Ταῦτα ἀπετέθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἁγ. Νικολάου, τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦν, ἀσφαλῶς, τὰ πολυτιμότερα ἀποκτῆματα.

Δύο ταφικοὶ πίθοι κατατεμαχισθέντες ὑπὸ προωθητῆρος τῆς ὁδοποιίας περισυνελέγησαν ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Κ. Δαβάρου εἰς Δρῆρον. Τὸ στόμιον τῶν πίθων ἦτο πρὸς Α. καὶ ἐφράσσετο διὰ λιθίνης πλακῶς. Ἐντὸς τοῦ ἐνὸς εὐρέθη τεμαχισμένη κύλιξ τοῦ ΣΤ' αἰ. π.Χ. Τὰ ἀντικείμενα ταῦτα ἀπετέθησαν εἰς τὴν Συλλογὴν Νεαπόλεως.

Ὁ αὐτὸς Ἐπιμελητὴς περισυνέλεξεν εἰς Χριστόν Ἱεραπέτρας καὶ ὑπεράνω τῆς πηγῆς τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς διαφόρους ρωμαϊκοὺς λύχνους, ὕφαντικά βάρη κ.ἄ. Ἡ περιοχὴ αὕτη ἐμφανίζει ἀφθονα ἴχνη οἰκισμοῦ ρωμαϊκῶν χρόνων ἐπὶ τῆς ὑπεράνω τῆς πηγῆς κλιτύος τοῦ λόφου, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ κατεστραμμένον δάπεδον οἰκίας μετὰ ψηφιδωτοῦ ἐκ θαλασσίων λίθων.

Εἰς τὸ Μουσεῖον παρεδόθη, τέλος, σημαντικὸς ἀριθμὸς ἐλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν νομισμάτων καὶ ἱκανοὶ σφραγιδολίθοι, τινὲς τῶν ὁποίων εἶναι ἀξιόλογοι.

N. ΠΛΑΤΩΝ

*

ACTIVITIES OF THE BRITISH SCHOOL AT CRETE (1952-1960)

Crete has continued to be a main scene of the School's activities. Mrs. M. Seiradaki has published the pottery from Pendlebury's ex-

cavations at Karphi in Lasithi in 1938-9 (BSA 55 (1960), p. 1 f.). In 1955 submarine explorations were made at selected points on the north and south coasts of the island (J. Leatham and M.S.F. Hood, BSA 53-4 (1958-9), p. 263 f.). Geometric cemeteries excavated in the area of Knossos before the war were published by J. Brock, Fortetsa (1957), and Proto-geometric graves found at Ayios Ioannis north of Knossos in 1939, together with others cleared in 1953 by J. Boardman (BSA 55 (1960), p. 128 f.). A Late Minoan Warrior Grave, and Late Minoan tholos tombs, together with some Geometric graves excavated by R.W. Hutchinson between 1938-40 have been published by him in BSA 49 (1954), p. 215 f.; 51 (1956), p. 68 f. An archaeological Survey of the Knossos Area compiled by Hood with a map surveyed by D. Smollett was published in 1958.

Work in the Middle Minoan cemetery on the slopes of Ailias East of the Kairatos stream at Knossos was completed by Hood in 1953. At the request of the Ephor of Antiquities, N. Platon, a Warrior Grave of the Late Minoan period, with fine bronze weapons and a gold cup, was cleared by Hood in 1953 at Ayios Ioannis (BSA 51 (1956), p. 81 f.). A second Late Minoan chamber tomb was cleared at Ayios Ioannis in 1958, and a Middle Minoan built tholos tomb was explored on Gypsades south of the Palace of Minos in 1957. A Late Minoan cemetery further south of Gypsades was excavated by Hood, G. Huxley and Miss N. Sandars in 1954 (BSA 53-4 (1958-9), p. 194 f.). Roman tombs on the site of the new hospital immediately north of the Palace of Minos were cleared by P. de Jong (1952) and J.M. Cook (1953). An early Christian Basilica church built above part of the cemetery with graves, some of which seem to be Christian, came to light here in 1953 and was subsequently explored by W. Friend (1955-60). From 1957-60 M. Gough completed the clearing of the Roman Villa Dionysos with fine mosaic pavements which was partly excavated just before the war.

In 1957 a campaign of systematic excavations was begun in the area of the Minoan city at Knossos. In the course of these a sanctuary of the Classical period was found and explored on the north slopes of Gypsades immediately south of the Palace (1957-60). A sounding into the Neolithic deposits below the Central Court

of the later Palace of Minos was begun in 1957 and completed by J. Evans in 1958-60.

The main series of excavations from 1957 onwards have had as their object the obtaining of stratified deposits of all the Minoan periods with a view to testing and where necessary amplifying or correcting the system of Minoan periods devised by Sir Arthur Evans. In the main the results of the excavations have confirmed the validity of the system of Evans at Knossos, although some modifications are necessary, particularly in regard to the phases of Early Minoan. The three main areas of excavation inside the Minoan city were beside, the Late Minoan houses on Gypsades excavated by Hogarth in 1900, and on the south and north sides of the Royal Road immediately West of the Palace. In 1961 these stratigraphic excavations were brought to a close with the completion of work in the sounding on the north side of the Royal Road. This site had been chosen because it was next to the Armoury explored by Evans from 1904 onwards. Here Evans recovered an interesting series of Linear B tablets listing military equipment and supplies in the ruins of a building which he assigned to the Late Minoan II period. But in the new sounding since 1957, although several scraps of tablets have been found, they all appear to have come from a mixed deposit of rubbish with pottery of all periods ranging from Neolithic to the end of Late Minoan III. The latest Minoan building in this area of which any substantial traces remain seems to have been destroyed during the Late Minoan I B period. A large deposit with many fine decorated vases assignable to the Late Minoan I B period was recovered here in 1959-61. The largest part of this deposit, which was only found last year, included the upper part of a large jar with octopus designs in the finest Marine Style, and several seal stones. Other finds from the Late Minoan I B deposit include the debris of an ivory worker's shop and some complete ivory objects, notably an ivory bird, perhaps a dove, carved in the round, and the arm of a statuette grasping a dagger-like object. A number of fragments of similar but even larger ivory statuettes was recovered in 1957 from Late Minoan deposits in the sounding on the south side of the Royal Road.

*

KNOSSOS

NEOLITHIC EXCAVATIONS 1960

The Neolithic excavations begun in 1957 on the site of the Bronze Age Palace at Knossos were completed by Professor John Evans of London University during four weeks of August and September 1960.

The South-West quarter (A) of the main 11-metre square sounding in the Central Court was carried down through the lowest Neolithic (Early Neolithic 1) levels to the rock. The top of the Early Neolithic 1 deposits at this point was found to be only three metres below the surface of the Central Court. A series of small compartments, with flimsy clay walls, sometimes on stone foundations, appeared to be working areas, since one of the compartments contained a clay-lined cooking hole, in which lay an ox jaw-bone; but others may have been pens for animals. Immediately below this complex was another, consisting of more solid walls of stones faced with mud plaster, but again more like out-buildings than houses.

A striking series of figurines was the most interesting find from these Early Neolithic 1 levels. They differed completely from the series of clay figurines found in the upper levels in this quarter in 1959, being made of stone or shell, and representing standing figures (except in one case) with elongated featureless heads, which bear a strong resemblance to Cycladic types.

Below these two Early Neolithic 1 architectural levels came a thick, almost featureless deposit corresponding with the similar level found in the S.E. quarter (C) of the sounding in 1959. Below this was a room of about the same shape and dimensions as the one found in 1959 in the S.E. quarter (C) and adjacent to it. This had a similar floor of stamped mud, with two cooking holes, while in the North West corner a small area enclosed by lines of stones had a flooring of baked clay. As usual the floor had been kept clean and little material was found on it. This second room had a door in the North East corner which opened upon the cobbled area found in 1959 to the North.

Between the remains just described and bed-rock there lay rather over a metre of deposit, and the excavation of this brought the most surprising discoveries of the year. Here was a

series of architectural remains constructed, not of packed mud on stone foundations as elsewhere in the Neolithic levels, but to a large extent of fired mud brick. The bricks were of different sizes, and stones, often discarded quernstones, were sometimes mixed indiscriminately with them, rather than set below them as foundations. In the highest of these levels with the burnt mud-bricks were the remains of a rectangular room, on the floor of which traces of what were probably two rectangular brick ovens, with a pit beside them into which the ashes of fires appeared to have been raked.

Below this again was another room which appeared to have been several times remodelled with floors at different levels. This was the earliest building on the site, and the foundation of its East wall went down almost to bedrock. Below the West wall, however, was a gap of about 0.25-0.30 m. between the bottom of the wall and the lowest floor, which was at the same level, and bedrock. In the dark deposit which filled the gap was a small «cemetery» of children. There were 7 skeletons in all, ranging from the foetal stage to about 8 years of age (Plate 227 a). They were strung out more or less in a line, though in some cases interments had been made one above the other. There was no special orientation, but all that were sufficiently well preserved to see, were in the crouched position. An eighth child skeleton just to the West had been interred in a small pit cut into bedrock and covered by a stone (Plate 227 b).

In the central part of this S. end of the main sounding (AC), also below the level of the lowest Early Neolithic I building, were found remains of what appeared to be a corn-drying area. Here was much carbonised grain, in an area circumscribed by a ring of stake-holes, the foot of one of which was well preserved in a carbonised condition.

In the last 0.30-0.40 m. of the deposit pottery became extremely rare, then disappeared entirely. This presumably means that there was a phase before pottery production was properly organised on the new site, not that the people were in a «pre-pottery» stage when they arrived. On the other hand stone querns and mortars are exceptionally common in the lowest levels, and show a wide variety of shapes. Finds of exceptional interest in these lowest

Early Neolithic I levels were small pieces of blue frit and malachite, and two bone spatulae similar to those found in early contexts in Anatolia; also a small clay female figurine of a new type. The bedrock itself was full of pits and stake and post-holes, but it was impossible to make out any plans of structure, other than the one mentioned.

What seemed to be the North wall of a substantial house of the Middle Neolithic period was showing in the South side of the main sounding. A new area was opened to the South of the sounding in the hope of recovering something of a plan of this house. The house had been much destroyed, but a most interesting seated male figurine and a group of clay weights (perhaps loom weights) were recovered here.

A small cutting near what appears to be the extreme North edge of the Neolithic settlement just North of the Palace borders produced no remains of the Late Neolithic period; these may have been removed by erosion of the site or owing to other disturbances in later times. Below the ruins of Middle Neolithic house was another of E.N. 2 date, a feature of which were small «cupboards» containing pots, similar to those found in the M.N. house in the main sounding in 1959. Bedrock was reached 2.75 m. below the Minoan surface here. A little E.N. 1 pottery was found at the bottom, but there was no real E.N. 1 level, and it seems a legitimate conclusion that the E.N. 1 settlement was smaller than that of later phases. The M.N. and E.N. 2 houses had an identical orientation to those found in the main sounding under the Central Court, which confirms overall planning of the settlement from E.N. 2 times. It was noticeable that the orientation of the E.N. 1 houses in the main sounding was somewhat, though not greatly, different, and differed slightly from house to house in these levels. So planning may only have started with the E.N. 2 expansion and may indicate a stricter organisation of the community.

*

EXCAVATIONS AT KNOSSOS, 1960

Excavations at Knossos were continued during six weeks of July and August by the Director assisted by Messrs. N. Coldstream, H. Sackett, E. Jones, A. Snodgrass, G. Cadogan and Mrs.

D. French in charge of different areas. Miss S. Houlton and Mr. J. Burd acted as architects, Mrs. Snodgrass and Mrs. Jones as draughtsmen.

1. *Classical Sanctuary on Gypsades south of the Palace.* Excavation of the Sanctuary begun in 1957 was completed. Work was mainly concentrated in the north-west part of the area. At the end of the season all the excavations were filled with the help of a bulldozer.

The Temple foundations discovered last year were further examined, and from a deposit of votives found running beneath the foundation blocks it appears that the Temple was built in the 4th century B.C. No trace of any earlier Temple was detected, but there were remains of what appears to have been an earlier terrace wall (A) cut by the Temple foundations. The back of the Temple on the west coincided with a well-preserved terrace wall (B), (Plate 227 c) beyond which had been dumped a mass of Sanctuary debris, forming a heap with alternate layers of ash and small stones full of terracottas and other votives, some in the earlier levels Classical, but mostly Hellenistic in date. On the north, down the slope of the hill, this mound of debris was held in place by a retaining wall (C). Large numbers of clay lamps dating from the 1st century A.D. were found above this pile of debris. Also to this Roman period belong a number of small clay ovens, built in the open air outside the retaining wall. These had apparently been used for cooking, perhaps on the occasion of festivals at the Sanctuary. Still later, and presumably after the Temple and Sanctuary had gone out of use, a large building with concrete foundations about half a metre or more deep was erected in this north-west part of the Sanctuary area. This appears to date from the 4th century A.D. or later, and may have been a house or farm.

Objects recovered this year include a remarkable fibula with the bow of bone or ivory in the form of a bird with two smaller birds on its back (Plate 227 d).

2. *Royal Road: north side.* Excavation was continued in depth in the Minoan sounding on the north side of the Royal Road. A well containing Late Archaic pottery of about 500 B.C. was of considerable interest, since little or no material of this period had previously been recovered at Knossos. A few more scraps of Linear B tablets were found; but it was realised that all the scraps of tablets so far reco-

vered here come from a deposit of rubbish filling great pits left by quarrying for stones from earlier buildings. The precise date of this quarrying cannot be fixed with precision until the pottery from the fill of rubbish has been examined in detail. The impression to date is that the quarrying took place some time after the great destruction at the end of Late Minoan II (about 1400 B.C.), perhaps in connection with the building of fortifications for the existence of which in a late period at Knossos there is some slight evidence (see below (4)).

Some, and perhaps all, of the new fragments of Linear B tablets belong to the same group as those found by Evans in the Armoury a few metres to the east. There seems little doubt that they date from the Late Minoan II period, as Evans thought, although the deposit of rubbish from which they came appears to be later.

On the other hand the debris from an Ivory worker's shop (Plate 228 a), part of which was cleared last year, was evidently in the ruins of a building which had been destroyed apparently by fire at the time of the great destruction of the Palace itself about 1400 B.C. A mass of fragmentary pottery, some with decoration characteristic of the Late Minoan II period but much of it with designs in a style more typical of Late Minoan IB, was mingled with the ivory objects and chips of ivory waste. The building with the ivory-worker's shop appears to have been substantial, although little except the foundations had survived the intensive quarrying of Late Minoan III times.

A remarkable find among the ivories was the figure of a bird (dove?) (Plate 228 b), semi-flattened, but worked in relief on both sides and in very fine condition. The surface had been polished, except in places (round the head, for example, and the upper edge of the wing) where it had probably been covered with gold leaf in its original state.

A probe was made to the rock, below the level of the floor of the building with the ivories, revealing Late Minoan IA, Middle Minoan IIIB and Middle Minoan IA deposits. In one place Middle Minoan IA buildings appeared to be well-preserved.

3. *Trials in the Early Houses south of the Palace.* Small soundings were made in the area of the Early Minoan II Houses on the south edge of the Palace in the hopes of recovering stratified Early Minoan material. These re-

led successive floors, the latest at any rate dating from Middle Minoan A. Below were deposits that may be classifiable as Early Minoan, with Neolithic beneath them. There seems to be no trace of Early Minoan I here.

4. *Minoan fortification wall (?) by the South House.* A massive wall, over 2 metres thick, on the south edge of the South House looks very much as if it had been built for defence. The wall is not marked on any existing plan of the Palace, and does not appear to have been described by Evans. Tests revealed that it was founded on the rock, not at a great depth below the surface here. Unfortunately no dating evidence was obtained, although from the position of the wall it appears most probable that it was built after the destruction of the South House in Late Minoan times; but it might be earlier. It would be interesting if the building of such a defence wall could be equated with the intensive quarrying for stone observed on the north side of the Royal Road.

5. *Late Minoan tombs south of the Palace.* At the request of Dr. Platon, Ephor of Antiquities for Crete, a group of four tombs revealed by deep ploughing on the slopes east of the Kairatos stream opposite the Temple Tomb was examined. The tombs were all close together, and three of them cut into each other. One, perhaps the latest, was an ordinary chamber tomb with a single burial in a wooden coffin accompanied by three steatite «blossom bowls» (Plate 229 a). The other three tombs were of a peculiar type, with chambers open on one side which had been blocked by a massive wall, like the pit-caves found by Evans in the Zafer Papoura cemetery. One with larnax burials had been thoroughly plundered and wrecked. Another produced a jar decorated in the finest Late Minoan II «Palace Style». The third tomb had been re-used three times with the floor at three different levels, a single burial on each floor, two of them in wooden coffins (Plate 229 b). In the cases of the second burial the wooden coffin was clearly traceable, long and narrow like a modern coffin, with low feet at the corners.

6. *Trials west of the main Herakleion road.* At the request of Dr. Platon trials were made along the west side of the main Herakleion road opposite the modern entrance to the Palace where widening of the road is contemplated. Roman, Classical, Geometric, Protogeo-

metric, and Minoan deposits ranging from Middle Minoan IA onwards, were noted here. An interesting group of Late Geometric vases was recovered from a circular pit, which may have been an abortive well.

*

EARLY CHRISTIAN BASILICA CHURCH

Early Christian Basilica Church on the site of the new hospital (Plate 229 d). Supplementary investigations were made by Dr. W.H.C. Frend of Cambridge University during two weeks of September with the object of learning more about the annexes to the north and south of the Early Christian Church in the Roman cemetery area north of the ancient city.

On the south side of the Church a structure which was originally thought to have been a large Roman tomb was examined. It now seems that this may in fact have been the bottom of a low campanile or bell-tower. It was rectangular, measuring about 3 by 2 metres, and built of massive blocks of limestone. The foundations were comparatively shallow, but the amount of building debris overlying the structure suggested that it might have been tower-like. Inside at ground level was a room with a cobbled floor which continued outside across a passage 1.45 m. wide dividing the structure from the south wall of the Church. In the room were traces of occupation by squatters after the Church had fallen into disuse. Below the cobbled floor and continuing underneath the north wall of the structure was a large stone-lined tomb containing four levels of burials, both adults and children.

On the north side of the Church a cobbled courtyard was revealed beyond the annex abutting on the north aisle of the Church. On the west this courtyard was bounded by a wall which was traced for some eighteen metres running north-east at an angle from the Church. The wall seems to have been originally constructed as a boundary between two parts of the cemetery. It was earlier than the Church in date, and a lamp with a peacock design assigned to the 2nd or 3rd century A.D. was found in the debris of its foundations. Below the courtyard were tombs of the Roman period. These had not the strict north-east-south-west orientation of the tombs on the south side of the Church,

and are therefore more likely to have been pagan than Christian. Below the skull of one of these burials was a silver signet ring with an engraved carnelian gem thought to be Hermes carrying a cloak over his shoulder and a fish in his right hand (Plate 229 c).

It now seems clear that the Church itself was built early in the 6th century A.D., no in the 7th century or later as was originally thought to be the case. The Church covered two distinct areas of graves, one where the graves were strictly orientated north-east-south-west, and the other with graves not strictly orientated although most of them lay north-south. It seems likely that the first group of graves were Christian and the church itself was built therefore on top of what had been the Christian area of the cemetery in the 3rd and 4th centuries A.D. From the literature (Eusebius, H.E. IV. 23) it is known that a Christian bishopric existed at Knossos by 170 A.D.

SINCLAIR HOOD

*

SCAVI A FESTÒS 1960 (Tav. 230 - 2)

Gli scavi effettivi a Festòs sono durati dal 1 Agosto al 3 Settembre, ma sono stati preceduti peraltro da molti lavori di sistemazioni dei materiali e di riordinamento del Museo stratigrafico. Hanno partecipato a tali lavori, assieme al Direttore e a tutti gli alunni della Scuola compreso il Dr. Scichilone, gli ex-alunni Dott. Clelia Laviosa, Dott. Lucia Guerrini e Dott. Luigi Rocchetti, la prima dal 30 Luglio alla fine di Agosto e gli altri due per gli interi mesi di Luglio e Agosto; la Dott. Laviosa ha in seguito, dal 1 al 10 Settembre, fatto delle escursioni in Attica e nel Peloponneso onde approfondire lo studio affidatole sulla ceramica della fase micenea a Creta, e la Dott. Guerrini nello stesso periodo ha visitato alcune isole dell'Egeo. L'Arch. Fiandra, continuando le sue indagini sulla tecnica dell'architettura minoica, ha studiato inoltre il problema del passaggio attraverso al Corridoio 7 del Palazzo di Festòs, in maniera da lasciar visibile in basso il lastricato del corridoio del I Palazzo, nonché il problema di un'eventuale copertura di questo delicato ambiente. La Dott. Pelagatti si è trattenuta nell'isola dall'inizio di Luglio alla fine di Ottobre, per coordinare i lavori dei fotografi e della disegnatrice, nonché l'ordi-

namento dei materiali nel Museo e la loro catalogazione, e ha inoltre avviato uno studio sul forno del quartiere geometrico della città sul margine meridionale del Palazzo. Hanno atteso all'allestimento delle fotografie la Signorina Monica Brill, trattenutasi nell'isola per i tre mesi di Luglio-Settembre, e il Signor Guido Ciarniello, che invece ha soggiornato a Festòs dal 15 Luglio alla fine di Agosto. La Signorina Andy Seuffert è stata aggregata alla missione per eseguire disegni ed acquerelli dei più significativi trovamenti, trattenendosi a Candia dalla metà di Giugno alla metà di Agosto.

Nella campagna del 1960 la Scuola Archeologica Italiana di Atene da un lato ha continuato gli scavi sul margine occidentale dei primitivi palazzi minoici di Festòs, allo scopo di arrivare a un limite ben definito dei ruderi antichi e iniziare la sistemazione di tutte le rovine al pubblico; dall'altro ha ripreso i sondaggi per determinare l'estensione della città nei vari periodi dell'antichità, nonché studiare i caratteri dei resti archeologici delle case primitive in confronto con quelli dei palazzi minoici.

Sul margine occidentale dei palazzi sono stati messi in luce tre vani dell'abitato geometrico, che s'è sovrapposto parzialmente al lastricato del piazzale occidentale antistante il palazzo, e si estendeva più a Ovest di esso al medesimo livello. Uno dei tre vani (GG) è collocato a Occidente e in comunicazione col vano CC precedentemente scavato, gli altri due (FF e HH) a Nord di esso; ma tutti e tre i vani sono fiancheggiati a Ovest da una bella strada lastricata che scende il colle da Nord, e che all'altezza del vano GG piega verso Ovest, strada fiancheggiata sul lato opposto alle case da un muretto alto circa m. 0,50, e che nel punto della svolta verso Ovest invece che le consuete lastre presentava come uno sbarramento di pietre poste per ritto, verisimilmente per arrestare possibili slittamenti di carri nella curva.

Così si è raggiunto un possibile confine della zona archeologica, e nello stesso tempo s'è procurato qualche elemento di una fisionomia urbanistica all'abitato geometrico. A Sud del vano GG non vi sono altri vani, ma solo un muretto di contenimento, a una certa distanza e per protezione dell'ampio vano AA, precedentemente scavato, e di uno più piccolo (EE) messo in luce ora presso al

suo spigolo sud-ovest. Sotto al livello geometrico a Sud di GG s'è scavato fino alla roccia scoprendo profondamente resti di abitazioni e suppellettili dei palazzi minoici, muri minoici che sono collegati con altri da noi scavati sotto ai pavimenti dei vani AA e CC. Rimossi in un sol blocco i resti di un focolare ovale sul pavimento geometrico in AA si sono trovati precisamente cospicui muri di due stanze della tarda fase protopalaziale, sulla sommità dei quali posavano le pietre poste per ritto del focolare stesso, mentre sotto la base di essi in qualche punto si sono trovati presso alla roccia più modesti ruderi di muri e resti di suppellettili delle fasi precedenti. Una stratigrafia assai completa si è potuta osservare sotto il focolare —lasciato in posto— nel centro del vano CC: qui muri, pavimenti e frammenti ceramici hanno testimoniato ricostruzioni dell'abitato in età micenea, nell'età tardo-palaziale, nella terza fase proto-palaziale, come in una fase precedente, fino, presso alla roccia, ai ruderi di case pre-palaziali corrispondenti a quelli scavati più ad est sotto al lastricato del piazzale occidentale.

Per i saggi nella città di Festòs è stato scelto un quartiere che si estendeva lungo il pendio del colle subito sotto all'angolo sud-est del cortile centrale del palazzo. Tutta l'area ha risentito fortemente della frana che ha travolto quest'ala del palazzo; molti resti di muri e di ruderi in varie direzioni affioravano un po' dappertutto sul terreno. Si sono aperti due focolari di scavo, a poca distanza l'uno dall'altro, in località detta Halara (Χάλαρα) i quali hanno dimostrato l'estensione della città da questa parte a cominciare dall'inizio dell'età palaziale se non prima, come pure la manomissione della zona attraverso a tutti i tempi sino all'avanzata età ellenistica, manomissione che tuttavia ha lasciato i ruderi assai importanti e significativi, e tali da offrirci il quadro più consistente finora acquisito dai nostri scavi per la storia edilizia della città. Infatti nella fase dell'età storica le costruzioni sono avvenute, lungo il ripido declivio del colle scendente da Ovest verso Est come anche da Nord verso Sud, con una sistemazione a terrazze, terrazze ritagliate fra i ruderi spesso lasciando tuttavia alle spalle e più in alto degli edifici di nuova costruzione resti di quelli antichi, fino proprio a quelli iniziali.

Nella sezione nord precisamente una casa di

vari piccoli ambienti, di cui uno pavimentato in stucco bianco, è stato fondato proprio verso l'inizio dell'età protopalaziale, e dopo la distruzione riempita di frammenti ceramici che hanno dato resti di quasi un centinaio di vasi, comprendenti alcuni delle più antiche fasi palaziali come quella della categoria da noi chiamata di H. Fotini, similmente al riempimento a suo tempo scoperto sotto ad alcuni pavimenti appunto nel quartiere di H. Fotini; alla più antica casa s'è sovrapposta, a un livello di un metro più in alto, una seconda, della quale si sono scavate due stanze disposte a L, e un corridoio. La maggiore delle due stanze presenta un pavimento a lastre di gesso e due banchine, originariamente pure ricoperte di lastre alabastrine, su una delle quali posavano vari vasi e una delle consuete lampade protopalaziali a superficie rossa lucente, materiali che datano la costruzione nella seconda fase protopalaziale. Una terza casa di simile età è stata scavata un po' più a monte della precedente, e addossato a questa un piccolo pozzetto cilindrico, senza intonaco sui fianchi e sul fondo, di uso incerto. Più a Sud di questo primo gruppo, sopra a tre altri vani protopalaziali che hanno lasciato scarsi ruderi, s'è posato, fondandosi su una massicciata di pietre di riempimento, un quartiere dell'età protogeometrica, che ha palesato tre successivi rimaneggiamenti di questa medesima età. Un'ancora più radicale trasformazione ha subito la zona in età ellenistica, quando sulla terrazza più bassa dell'area da noi scavata, ai margini del quartiere minoico in parte abbattuto a questo scopo, si è levato un ampio edificio, di cui abbiamo scavato tre spaziose stanze. La maggiore di queste presenta una vasca in muratura, presso alla quale posavano sul terreno due mezzi pithoi rovesci, elementi che hanno suggerito che l'edificio fosse una fabbrica di «pesi» discoidali da rete in terracotta, dei quali s'è trovato un notevole numero in tutte le stanze, alcuni con iscrizioni, mentre una catasta di altri ancora crudi e quindi pronti per la cottura, giaceva sul pavimento. Degli edifici di età ellenistica di una terrazza più alta, proprio sul ciglio superiore del nostro scavo, s'è messo in luce solo un profondo pozzo a bottiglia.

Una simile alternanza di relitti di edifici di età diverse si presenta anche nella sezione sud dello scavo, dove avanzi di edifici medio-minoici, e resti ceramici posti in mezzo ad essi,

si sono rinvenuti vicino a due lunghi muri paralleli di terrazzamento estesi in direzione nord-sud. Sotto l'estremità di uno di questi s'è notato un deposito di frammenti ceramici, sigillati da una colata di astraki, appartenenti a età prepalaziale e all'inizio della prima fase protopalaziale. Sotto all'estremità meridionale del più basso dei due muri di terrazzamento è venuto in luce un vano della più tarda età micenea, di cui si sono conservate tre pareti, mentre quella orientale è stata asportata da una frana, che nella sua caduta ha lasciato presso al ciglio del pavimento conservato una teierina di tipo Patrikiès; più in là invece sul medesimo pavimento giaceva un'anforetta a staffa appartenente alla suppellettile della stanza micenea stessa. Più in alto di questa stanza, sulla china del colle, sempre presso all'estremità meridionale dei due muri di terrazzamento, si sono conservati invece ruderi dell'età geometrica, tra cui quelli di un ampio vano lastricato con resti di focolare presso al quale giacevano diversi vasi. La parte nord di questa stanza era costeggiata da una strada geometrica scendente da Sud-Ovest, dove passava davanti a una grotta contenente uno strato alto di ceramica geometrica e uno più basso di ceramica protopalaziale. L'età ellenistica invece è rappresentata, oltre che dai resti di un piccolo vano a Ovest della stanza geometrica, da un grandioso edificio sottostante all'inferiore dei due muri di terrazzamento, edificio consistente in una ben costruita scala a due rampe, in parte limitata da grandi lastroni rettangolari, colle spalle posate sui muri e riempimenti minoici, scala che scende in un vasto ambiente non ancora completamente sgomberato. Numerosi frammenti ceramici ellenistici aderenti al pavimento ne determinano l'età.

Degna di nota l'assenza di relitti di età romana da entrambe le aree cittadine, fatto che si può ricogliere con la notizia fornitaci da Strabone della distruzione di Festòs da parte di Gortina verso la metà del II sec. a. C. La scarsità, qui come nell'area del palazzo, di relitti micenei, e al contrario l'entità dei ruderi del periodo geometrico, testimoniano l'esistenza a Festòs di uno dei più grandi centri finora conosciuti dell'età omerica: città geometrica di cui un tratto di cinta dell'acropoli è stato da noi messo, in luce sulla sommità del colle presso la zona del Museo stratigrafico, acropoli di cui abbiamo visto resti di strade scendenti alla città bassa,

della quale si sono incontrate cospicue rovine sul versante nord-est presso H. Fotini, su quello sud-est presso Halara, a Ovest presso S. Giorgio in Falandra, mentre più in là a Ovest altri ruderi sono stati constatati anticamente fin sulle pendici dell'Aphendi Christòs.

DORO LEVI

*

MALLIA

Interrompue depuis 1938 (à cause de la guerre et de ses suites), l'exploration du site de Mallia a été reprise au mois d'août 1946 par l'Ecole française d'Athènes. Des sondages et des vérifications ont été faits en 1946 et 1947; des recherches plus importantes ont été menées dans les campagnes de 1948, 1949, 1951, 1952, 1953, 1956 et 1957. La fouille du palais a été complétée; et l'attention des chercheurs s'est portée sur les quartiers d'habitations environnant le complexe palatial: quartiers Z et maison E.

On se reportera aux Chroniques du Bulletin de Correspondance hellénique qui donnent un résumé des travaux effectués à chaque campagne. La publication des Etudes crétoises s'est enrichie pendant cette période de quatre des Etudes crétoises s'est enrichie pendant cette période de quatre fascicules nouveaux:

- Fasc. VIII: H. Van Effenterre, *Nécropoles du Mirabello* (1948).
 Fasc. IX: P. Demargne et H. Gallet de Santerre, *Mallia, Maisons* (1) (1953).
 Fasc. X: Agnès Xénaki-Sakellariou, *Les cachets minoens de la collection Giamalakis* (1958).
 Fasc. XI: J. Deshayes et A. Dessenne, *Mallia, Maisons* (II) (1959).

En 1960 a été achevé le déblaiement de la cour Ouest, avec, pour la partie Nord, la collaboration du Service hellénique des Antiquités. La cour (Planche 233 a) se présente comme un vaste quadrilatère pavé d'un calderim bien conservé le long de la façade du palais; au centre affleurent des alignements appartenant à des constructions antérieures (tessons du style de Vassiliki). La cour est traversée d'une chaussée dallée Nord-Sud, avec un système très intéressant de voies secondaires dans la moitié Sud; l'existence de ces voies souligne le rôle capital que les silos jouaient dans la vie du Palais. La fonction économique de celui-ci semble encore accusée

par la découverte d'une série de magasins, destinés pour la plupart à abriter des pithoi. Cet ensemble date de la Ière époque, et se trouve en bon état de conservation.

A la maison de la plage (maison Θ), qui a abrité une intéressante installation artisanale de la première époque, on a procédé à des nettoyages complémentaires.

Entre le quartier Δετ l'entrée N.O. du palais, un mur d'*ammouda* repéré en 1957 s'est révélé appartenir à un vaste ensemble architectural que l'on appellera provisoirement «crypte hypostyle». Sur 21 m. de long et sur 5 m. de large se succèdent 5 salles d'apparat communiquant entre elles, dont le sol est situé à 2 m. au-dessous du niveau de la rue (Planche 233 b, c).

Cette enfilade de pièces communique avec une suite de magasins situés à un niveau supérieur. Sols et parois des murs étaient stucqués; les pièces 1 et 5 sont bordées de 3 côtés par des banquettes également stucquées. Trois bases de colonnes ont été découvertes en place; en maints endroits on conserve l'empreinte des montants de portes, des gonds ou des taquets de fermeture aujourd'hui disparus. Pour la première fois à Mallia, on a la hauteur des pièces fouillées: la porte et la fenêtre séparant les pièces 4 et 5 ont des embrasures stucquées qui ont été dégagées entières. Quelques beaux vases ont été retrouvés au Nord de cet ensemble dans un bâtiment plus ancien. Selon H. Van Effenterre, la crypte hypostyle pourrait constituer une sorte d'aile avancée du premier palais.

Une reconnaissance plus étendue a été faite de la basilique paléochrétienne découverte en 1957.

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

*

ΔΥΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Α'. ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

Εισαγωγικά: Τὸν Αὐγούστου 1960 ἀναλαβὼν ὁ νέος Ἐφορος Στ. Ἀλεξίου τὴν διεύθυνσιν τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δυτικῆς Κρήτης ἐπεδίωξε τὴν ὀργάνωσιν τῆς ὑπηρεσίας, τὴν βελτίωσιν τῆς ἐκθέσεως τοῦ ὑπάρχοντος εἰς Χανιά μικροῦ Μουσείου, τὴν περισυλλογὴν διαφόρων ἀρχαιοτήτων καὶ τὴν ἐξερεύνησιν τῆς περιοχῆς. Ἀναλυτικῶς ἐξετελέσθησαν τὰ ἀκόλουθα :

1. Ὁργάνωσις τῆς ὑπηρεσίας

Ὁργανώθη ἐργαστήριον ἀποκαταστάσεως τῶν ἀρχαίων, ἐξοπλισθὲν διὰ τῶν ἀναγκαίων ἐργαλείων καὶ σκευῶν, ἀποθήκη, εἰς ἣν ἐταξινομήθησαν καταλλήλως αἱ ὁμάδες εὐρημάτων καὶ γραφεῖον ἐφοδιασθὲν διὰ τῶν ἀπαραιτήτων εἰδῶν. Ἐγένετο ἀναταξινομήσις τῆς ὑπαρχούσης μικρᾶς βιβλιοθήκης καὶ ἤρχισεν ἡ βιβλιοδεσία τῶν τῶμων αὐτῆς.

2. Ἐκθεσις τοῦ Μουσείου

Ἀποκατεστάθησαν πάντα τὰ χρῆζοντα ἀποκαταστάσεως ἀντικείμενα καὶ δὴ τὰ προερχόμενα ἐκ τῶν νέων ἀνασκαφῶν Μαζαλῆ, Λισοῦ, Μοδίου, Ἀπτέρας καὶ Τάρρας. Ἀποκατεστάθησαν ἐπίσης πλείστα γλυπτά, ἐπιτύμβια στήλαι καὶ ἐπιγραφαί, παλαιὰ ἀποκτίματα τοῦ Μουσείου, προερχόμενα ἐκ διαφόρων χώρων. Τὰ γλυπτά ταῦτα ἦσαν εἰς τεμάχια καὶ νῦν τὸ πρῶτον συνημολογήθησαν διὰ μεταλλικῶν γόμφων, συνεκολληθήσαν καὶ συνεπληρώθησαν. Πολλὰ ἐκ τῶν παλαιῶν εὐρημάτων ἐκαθαρίσθησαν ἐκ νέου. Ἰδιαιτέρως σημαντικὴ ὑπῆρξεν ἡ ἀποκατάστασις τοῦ ὑπερφυσικοῦ ἀνδριάντος τῆς Ἐλύρου, ὅστις εἶχε καταστραφῆ κατὰ τὴν πυρκαϊάν τοῦ 1934 καὶ παρέμενεν ἔκτοτε εἰς τεμάχια. Ἡ ἐργασία αὕτη ἐξετελέσθη ὑπὸ τοῦ ἀρχιτεχνίτου κ. Ζαχαρία Κανάκη παραμεινάντος ἐπὶ τρίμηνον εἰς Χανιά. Ἐγένετο ἐπισκευὴ τοῦ παρὰ τὴν παραλίαν τουρκικοῦ τεμένους, ὅπου στεγάζεται τὸ Μουσεῖον. Ὁ χώρος ἀπέκτησε ἤδη νέαν ὄψιν μὲ τὴν γενομένην νέαν τοποθέτησιν τῶν ἀντικειμένων, τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ δευτερεύοντος ὕλικου εἰς τὴν ἀποθήκην καὶ τὴν βελτίωσιν τῶν χρωματισμῶν τοῦ κτηρίου. Κατεσκευάσθη μία νέα προθήκη, ὅπου ἐξετέθησαν ὀρισμένα ἀντικείμενα ἀπομακρυνθεισῶν τριῶν ἐκ τῶν παλαιῶν ἀκαταλλήλων προθηκῶν. Οὕτω ἀφ' ἐνός τὰ ἀντικείμενα εἶναι ἔτοιμα διὰ τὴν μεταφορὰν τῶν εἰς τὸ νέον Μουσεῖον, ἀφ' ἑτέρου δὲ κατέστη καὶ τὸ ὑπάρχον Μουσεῖον ἐπισκέψιμον. Τοῦτο μετὰ τὴν ἐκκένωσιν τοῦ θά μετατραπῆ εἰς τουριστικὸν περίπτερον.

3. Κτήριο τοῦ νέου Μουσείου

Ὁ μεσαιωνικὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου, ὁ ὁποῖος ἀναστηλοῦται ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς Μουσεῖον, δὲν ἐπερατώθη ἀκόμη. Πάντως προωθείται καὶ τὸ ἔργον τοῦτο, ἐποθετήθησαν τὰ κτηκλιδώματα καὶ αἱ θύραι καὶ ἐγένοντο οἱ κατάλληλοι ὑδροχρωματισμοί. ἤρχισεν ἡ διαμόρφωσις τῶν βοηθητικῶν χώρων ἥτοι ἐργαστηρίου καὶ ἀποθήκης, ἐπίσης δὲ τοῦ πυλῶνος καὶ τοῦ παρα-

θύρου της προσόψεως. Έχει ζητηθῆ ἡ ἀπαλλοτριώσις τῶν παρακειμένων χώρων διὰ τὴν πλήρη ἀξιοποίησιν τοῦ μνημείου.

4. Μουσεῖον Ρεθύμνου

Τὸ Μουσεῖον Ρεθύμνου ἀπέκτησε τὰ εὐρήματα τῆς ὑποβρυχίου ἐρεύνης τῆς Ἁγίας Γαλήνης, καθιστάμενον οὕτω ἀξιόλογον καὶ διὰ τὰς συλλογὰς χαλκῶν ἀντικειμένων καὶ νομισμάτων.

5. Παναγία Κερᾶς

Ἀνεστηλώθη ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Παναγίας Κερᾶς Χρωμοναστηρίου Ρεθύμνης, τὸ πλεῖστον ἐρειπωμένος, διὰ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Βυζαντ. Ἀρχαιοτήτων Μ. Μιχαηλίδου, οὕτω δὲ περιεσώθησαν αἱ ὑπάρχουσαι τοιχογραφίαι, αἱ ὁποῖαι ἄλλως θὰ κατέπιπτον.

6. Ἅγιος Γεώργιος Ξιφηφόρου

Ὁ αὐτὸς Ἐπιμελητὴς προέβη εἰς τὴν στερέωσιν καὶ ἀνακεράμωσιν τῆς στέγης τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ξιφηφόρου εἰς Ἀποδούλου Ἀμαρίου Ρεθύμνης.

7. Περισυλλογὴ ἀρχαιοτήτων

Περισυνελέγησαν πλείσται ἀρχαιότητες, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλαι μὲν μετεφέρθησαν δι' εἰδικοῦ συνεργείου ἐκ τοῦ τόπου προελεύσεως, ἄλλαι δὲ προσεκομίσθησαν ὑπὸ ἰδιωτῶν. Οὕτω ἐξ Ἀπτέρας περισυνελέγη μία ἀνάγλυφος ἐπιτύμβιος στήλη, ἐκ Κουκουναρᾶς τεμάχιον μὲ μακρὰν ἐπιγραφὴν, δι' οὗ ὀλοκληροῦται ἡ γνωστὴ στήλη τῆς Συμφερούσης, ἡ προερχομένη ἐξ Ἀπτέρας. Ἐκ Χανίων περισυνελέγη μικρὰ ἀνάγλυφος ἐπιτύμβιος στήλη. Πᾶσαι αἱ στήλαι αὗται εἶναι ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἐκ Φαλασάρνης περισυνελέγησαν δύο ταφικοὶ πίθοι ἑλληνικῶν χρόνων. Ἐξ Ὑρτακίνης περισυνελέγη ἀξιόλογον ρωμαϊκὸν ἄγαλμα τοῦ Πανός, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀνευρεθῆ τυχαίως πρὸ τοῦ πολέμου. Ἐκ ρωμαϊκῶν θηκοειδῶν τάφων παρὰ τὴν Σκλαβοπούλαν Σελίνου περισυνελέγη ἀξιόλογος ὁμάς ὑελίνων ἀγγείων. Ἐκ Χανίων περισυνελέγη μέγας ἐνετικὸς λέων, μία ἐνετικὴ δεξαμενὴ μὲ οἰκόσημα ἀνάγλυφα καὶ τινὰ δευτερεύοντα ἄλλα γλυπτά. Ἐκ τῶν παραδοθέντων ὑπὸ ἰδιωτῶν τὰ ἀξιολογώτερα εἶναι τὰ χαλκᾶ εὐρήματα τῶν Βρυσῶν Κυδωνίας (Πίν. 234 γ), ἀνήκοντα εἰς γεωμετρικοὺς χρόνους καὶ προερχόμενα ἐκ ταφικοῦ πίθου : μεταξὺ τούτων ὑπάρχουν δύο μικρὰ ὁμοιώματα διπλῶν πελίκων ἀναθηματικοῦ χαρακτῆρος, ἀποτελοῦντα ἀξιόλογον ἐπιβίωσιν ἐκ τῆς μινωικῆς ἐποχῆς. Ἐπίσης ἀξιόλογα εἶναι ἕν χαλκοῦν εἰδῶλιον τοῦ Ἡρακλέους ἀγνώ-

στου προελεύσεως (Πίν. 234 β), μία μικρὰ πηλίνη κεφαλὴ ἐξ Ἀπτέρας καὶ ἑτέρα ἐκ Βρυσῶν καὶ τὰ εἰδῶλια καὶ πλακίδια ἐκ τοῦ σπηλαίου Ἀρκοῦδας, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ καλλίστης κλασσικῆς τέχνης παραστάσεις τοῦ Ἀπόλλωνος (Πίν. 234 α) καὶ τῆς Ἀρτέμιδος. Περισυνελέγησαν καὶ τινὰ ἀγγεῖα Δ' π.Χ. αἰῶνος ἐκ θέσεως Βαρούσι Χανίων, ὡς καὶ σημαντικὴ σειρά μεσαιωνικῶν ἀγγείων ἐκ Γαβαλοχωρίου.

ΕΞΕΡΕΥΝΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

Ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου τῆς ΙΕΤ' Περιφέρειας Στυλ. Ἀλεξίου ἐξετελέσθησαν αἱ κάτωθι ἐξερευνήσεις : Εἰς τὴν περιοχὴν Φαλασάρνης, ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων Καστρί καὶ Μιτσὸ Καστρί, διεπιστώθη ἡ ὑπαρξίς ἀξιολόγων ψευδοδομικῶν οἰκοδομημάτων πιθανώτατα ναῶν (Πίν. 234 ε). Αὐτόθι ἐκαθαρίσθησαν οἱ τυχαίως ἀνακαλυφθέντες θηκοειδεῖς τάφοι Δ' π.Χ. αἰῶνος κατὰ τὴν διάνοξιν ὁδοῦ πρὸς Μονοδάσι. Ἐγένοντο αὐτοψίαι τῶν χώρων Καντάνου, Λισοῦ, Δικτυναίου, καὶ Φοίνικος, ὡς καὶ τῆς Ἐλύρου, ὅπου ἤλθον τυχαίως εἰς φῶς θηκοειδεῖς τάφοι ἑλληνικῶν χρόνων κατὰ τὴν διάνοξιν ὁδοῦ. Ἐπεσημάνθησαν (διὰ πρώτην φοράν ἐν δυτικῇ Κρήτῃ) λείψανα προϊστορικῶν συνοικισμῶν εἰς Ἁγίαν Εἰρήνην Κολουμαρίου, ὅπουθεν προήλθε διὰ μικρᾶς δοκιμῆς τμήμα ὠραίου μυκηναϊκοῦ κρατῆρος καὶ ἐπίσης εἰς Στύλον Ἀποκορώνου, ὅπου κατὰ τὴν διάνοξιν θεμελίων ναοῦ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ σχολείου ἀνευρέθησαν ΥΜ III ὄστρακα. Τοῖχοι συγχρόνων πιθανῶς κτηρίων εἶναι ὄρατοί εὐθὺς πρὸ τοῦ Σχολείου. Εἶναι πιθανὴ ἡ ὑπαρξίς συγχρόνων συνοικισμοῦ καὶ παρὰ τὸ Γαβαλοχώρι εἰς θέσιν Ἀμμουτσεσ. Αὐτοψία διενηργήθη καὶ εἰς τὸν θολωτὸν ΥΜ III τάφον παρὰ τὸ Μάλεμο, ὡς καὶ εἰς τὰ σπήλαια Ἁγίας Μαρίας (τούτου ἀπετράπη ἡ περαιτέρω λατόμησις) καὶ Κερᾶς Σπηλιώτισσας Βρυσῶν, ὅπερ ἀπέδωκεν ἐνδιαφέροντα ὄστρακα νεολιθικά καὶ προανακτορικά.

Σημαντικὴ ὑπῆρξεν ἡ βοήθεια τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Ἡρακλείου κ. Ν. Πλάτωνος προθύμως διαθέσαντος τὸν ἀρχιτεχνίτην κ. Ζ. Κανάκη ἐπὶ τρίμηνον καὶ ἅπαξ τὸ συνεργεῖον μεταφορᾶς διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς περιφέρειας Χανίων. Ὁ Δήμος Χανίων χάρις εἰς τὸ προσωπικὸν ἐνδιαφέρον τοῦ Δημάρχου κ. Ν. Σκουλά ἐβοήθησεν εἰς τὸ ἔργον ἐπανεκθέσεως καὶ εἰς τὰς ἀνασκαφὰς Μαζαλῆ καὶ Λισοῦ διὰ σημαντικῆς ἀρωγῆς.

Β'. ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

Εἰς τὸν Νομὸν Ρεθύμνης ἐξετελέσθη εὐρεῖα ἐξερεύνησις καὶ περισυλλογὴ ἀρχαιοτήτων τῇ

βοηθεία και τοῦ ἐκτ. Ἐπιμελητοῦ κ. Χρ. Μακρῆ.

Εἰς Μειζόρρουμα, ὁπότεν εἶχε προέλθει λίθινος μινωικός λύχνος, διεπιστώθη ἡ ὑπαρξίς οἰκοδομήματος μετὰ πίθων διακοσμουμένων διὰ σχοινίων εἰς θέσιν Κωστήλη. Τὸ οἰκοδόμημα ἀνήκει εἰς τοὺς χρόνους ἀκμῆς τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἐξ Ἀγίας Πελαγίας περισυνελέγησαν πέντε πήλινα εἰδώλια τῶν αὐτῶν χρόνων εὐρεθέντα ἐντὸς λοπάδος εἰς θέσιν Κατσάρες.

Ἐξ Ἀξοῦ μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ρεθύμνης τρία τεμάχια ἐπιγραφῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ τμήμα συνθήκης Ἀξοῦ καὶ Γορτυνος. Ἐκομίσθη, ἐπίσης, ἀγαλμάτιον γυναικὸς φερούσης ποδήρη χιτῶνα, ἐλλιπὲς τὸ ἄνω ἡμισυ, χαμηλῶν ἐλληνικῶν χρόνων.

Ἐξ Ἀνωγειῶν παρελήφθησαν τὰ εἰς τὸν αὐτόθι Ἀστυνομικὸν Σταθμὸν ἀρχικῶς παραδοθέντα καὶ ἐκ θέσεως Γαλένι Ἀξοῦ προερχόμενα ἀντικείμενα, ἥτοι εἰς χρυσοῦς δακτύλιος μετὰ σαρδίου λίθου, φέροντος παράστασιν χειρὸς κρατούσης στάχης καὶ μήκωνας, εἰς ἀργυροῦς δακτύλιος μετὰ σταυροῦ καὶ τεμάχια χαλκῶν καὶ ὑελίνων σκευῶν.

Εἰς Πατσὸν ἐξηρευνήθη ἐκ νέου ἡ φάραγξ τοῦ Ἑρμοῦ Κραναίου (ΥΜ Ι ὄστρακα παρατηρήθησαν πρὸ τοῦ σπηλαίου Φουρναρῆ) καὶ ἐλήφθη, ἐν συνεννοήσει μετὰ τῶν ἀρμοδιῶν δικαστικῶν ἀρχῶν, πρόνοια διὰ τὴν προστασίαν τῆς βλαστήσεως αὐτῆς. Ἐν λίθινον μινωικὸν φωλεόσχημον παρεδόθη ὑπὸ ἰδιώτου.

Εἰς Ἀποστόλους καὶ Γένναν διενεργήθη αὐτοψία, ἀνακαλυφθέντος κατὰ τύχην κτηρίου μετὰ πίθων ὑστάτων ἐλληνιστικῶν χρόνων εἰς θέσιν Ἀγία Φωτεινή. Ἐλληνιστικὰ εἰδώλια προήλθον ἐκ τοῦ βορείως κειμένου ἀγροῦ εἰς θέσιν Λαγκός.

Εἰς Μοναστηράκι ἐξητάσθη ἡ κατάστασις τῆς ἀνασκαφείσης κατὰ τὸν πόλεμον μινωικῆς ἐπαύλεως, εἰς δὲ τὸν Πρινὲν ἀπετράπη παραμόρφωσις τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Ἐλευθέρνης, ἥτις θὰ ἐπήρχειτο διὰ τῆς διελεύσεως ὁδοῦ. Ἐντεῦθεν μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ρεθύμνης τρία τμήματα ἀρχαϊκῶν ἐπιγραφῶν φυλασσόμενα ἔκτοτε εἰς τὸ σχολεῖον.

Εἰς Σταυρωμένον Ρεθύμνης ἀνεσκάφη συστηματικῶς, κατὰ τὸν Νοέμβριον 1960, ΥΜ ΙΙΙ β τάφος, ὅστις εἶχεν αὐτόθι ἐπισημανθῆ κατὰ προηγουμένην ἐξερεύνησιν βάσει παρατηρηθείσης κοιλότητος τοῦ ἐδάφους προκληθείσης ἐκ τῆς καταρρεύσεως τῆς ὀροφῆς. Ὁ τάφος ἦτο λαξευτός εἰς τὸν μαλακὸν βράχον καὶ θαλαμοειδῆς μετὰ δρόμου πρὸς ἀνατολάς (Πίν. 234 δ). Περιεῖχε πέντε λάρνακας μετὰ γραπτῆς διακοσμῆσεως καὶ ἱκανὰ μικρὰ ἀγγεῖα. Τὰ εὐρήματα, μὴ συγκολλη-

ληθέντα εἰσέτι, εὐρίσκονται εἰς τὴν ἀποθήκην τοῦ Μουσείου Ρεθύμνης. Ἡ ἀνασκαφὴ διενεργήθη δαπάναις τοῦ Δήμου Χανίων.

ΣΤΥΛ. ΑΛΕΞΙΟΥ

*

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΕΙΣ ΧΑΝΙΑ, ΡΟΚΚΑΝ ΚΑΙ ΛΙΣΟΝ

Διὰ τοῦ Ἑφόρου κ. Ν. Πλάτωνος ἐγένοντο κατὰ τὸ 1960 αἱ κάτωθι ἀνασκαφαί :

1. Μαζαλῆ Χανίων

Εἰς τὸ ἄνω τῶν Δικαστηρίων ἰσόπεδον Μαζαλῆ Χανίων καὶ δι' οἰκονομικῆς συμβολῆς τοῦ Δήμου Χανίων συνεχίσθη, εἰς δύο περιόδους, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ΥΜ ΙΙΙ νεκροταφείου. Ἐκαθαρίσθησαν καὶ ἐσχεδιογραφήθησαν οἱ πέρυσιν ἐκσκαφέντες, ἀνεσκάφησαν οἱ πέρυσιν ἀνιχνευθέντες 7 θαλαμοειδεῖς τάφοι καὶ ἐπεσημάνθησαν νέοι. Πολλοὶ τῶν ἀνασκαφέντων τάφων εἶχον συληθῆ ὀλικῶς ἢ μερικῶς. Εἰς εἶχε καταστραφῆ τελείως ἐκ τῶν θεμελιῶν ὑπερκειμένου νεωτερικοῦ κτίσματος. Τὸ σχῆμα τῶν περισσοτέρων ἦτο ἀκανόνιστον τετράγωνον ἢ ὀρθογώνιον, ἀπαξ δὲ κυκλικόν. Ὁ τάφος Α εἴχερον εἰς μίαν τῶν πλευρῶν θρανίον καὶ 2 βόθρους εἰς τὸ δάπεδον καὶ ἀπέδωσε πενιχρά τινα κυάθια καὶ ἔν θυμιατήριον. Δύο τῶν τάφων συνήπτοντο διότι τὸ ἐνδιάμεσον τοίχωμα εἶχε καταπέσει. Ἐκ τούτων ὁ Η εἶχε θύραν τοξωτῆν καὶ εἰς τὸ δάπεδον 4 βόθρους καὶ ἀπέδωσε σειρὰν ψευδοστόμων ἀμφορέων· εἰς τούτων διεκοσμεῖτο μὲ φύλλα παπύρου, ἄλλος μὲ ἡμικύκλια. Εἰς τὸν Ι εὐρέθησαν 18 ἀγγεῖα διαφόρων σχημάτων ὅπως : φιάλαι, ψευδόστομοι ἀμφορεῖς, πυξίδες, εἰς ἀρυτήρ, ἐν εἰδώλιον λατρευτοῦ καὶ μία μικρὰ ὄστεινη περιστερά. Ὁ τάφος Ν περιεῖχεν ἐν παράδοξον τρισκελὲς ἀντικείμενον, ἴσως κηροπήγιον. Ἄλλος μικρὸς τάφος, πιθανῶς παιδίου, ἀποτελούμενος ἐκ στενοῦ δρόμου καὶ λαξευτοῦ θυλάκου περιεῖχε 3 ἀγγεῖα. Κείμενος ἐντὸς τοῦ ἀνωτέρω νεκροταφείου καὶ λίαν σημαντικὸς διὰ τὸ σχῆμα του ἦτο εἰς μέγας λαξευτός ἐννεάκογχος τάφος τοῦ Α' αἰ. π.Χ., μὲ τὴν εἴσοδον ἐκάστης κόγχης κλειομένην διὰ πλακῶν ἀριστα προσαρμοζομένων εἰς τὰς ἐγκοπὰς τῶν παραστάδων (Πίν. 235 α). Μόνον ἐν τῶν θηκοειδῶν σκαμμάτων τῶν κογχῶν εὐρέθη ἀδιατάρακτον, ὅπου ὁ νεκρὸς συνωδεύετο ὑπὸ ληκυθίου καὶ κατόπτρου. Στλεγγίδες, κάτοπτρα, ληκύθια, χύτραι, ἀμφορίσκοι καὶ, τέλος, μία μικρὰ πηλίνη κεφαλὴ κόρης περισυνελέγησαν ἐκ τῶν λοιπῶν διαταραχθέντων σκαμμάτων καὶ ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ θαλάμου καὶ τοῦ δρόμου. Παραλλήλως περισυνελέγησαν ἀντικείμενα γειτονικοῦ ἐλληνιστικοῦ τάφου ἐκ κεραμίδων, τὸ ση-

μαντικότερον τῶν ὁποίων ἦτο μία γελοιογραφική πλαγγὼν δυσμόρφου ἐγκύου γυναικός, γυμνῆς καὶ μὲ ἀρθρωτὰ μέλη μὴ εὐρεθέντα, ἐχούσης εὐμεγέθεις μαστοὺς καὶ αἰδοῖον δηλούμενον διὰ βαθείας ἐντομῆς. Ἐκαθαρίσθη ἐν μέρει καὶ ὁ γνωστός ὡς «κατακόμβη» μέγας τάφος μετὰ 13 κογχῶν καὶ διηνοίχθη τὸ ὑπεράνω τῆς κόγχης τοῦ βάθους ἀπολήγον ἀρχαῖον φρέαρ ἐξαερισμοῦ.

2. Ρόκκα

Ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἐγένετο περισυλλογὴ τῶν κτερισμάτων ἐνὸς ἑλληνιστικοῦ τάφου εἰς Ρόκκαν, ὅπου ἡ ἀρχαία Κεραία. Οὗτος ἦτο ὀρθογώνιος κτιστὸς διὰ πελεκητῶν λίθων καὶ ἀπετελεῖτο ἐκ 2 ὑπερκειμένων θηκῶν. Ἡ ἄνω θήκη ἐκαλύπτετο διὰ σειρᾶς ἐκ 5 πλακῶν καὶ ἀπέδωσε μόνον ὀλίγας δακρυδόχους. Εἰς τὴν κάτω θήκην εὐρέθησαν ὅσα βρέφους ἐντὸς ἀμφορέως ἔχοντος λεπτὰς ραβδώσεις, στρεπτὰς λαβὰς καὶ πλαστικὴν παράστασιν ἥρωος ἀγωνιζομένου πρὸς λέοντα καὶ ὄφεις. Κισσόφυλλα ἐκόσμουσαν τὸν λαμόν τοῦ ἀγγείου. Παραπλευρῶς, ἀνευρέθη εἰς κάνθαρος, εἰς λύχνος καὶ ἐν πυξοειδῆς ἀγγεῖον. Κατὰ γενομένην ἐπιθεώρησιν τῆς περιοχῆς ἐπεσημάνθησαν νέοι τάφοι, ὡς καὶ λαξευταὶ εἰς τὸν βράχον οἰκίαι μὲ ἐδώλια, κόγχας καὶ κλιμακίδας, τέλος δὲ μία εὐρύχωρος δεξαμενὴ.

3. Ἀσκληπιεῖον Λισοῦ

Συνεχίσθησαν διὰ τρίτην περίοδον αἱ ἀνασκαφαὶ εἰς τὸ Ἀσκληπιεῖον Λισοῦ (Πίν. 235 β, γ, δ).

Ἡ κρήνη ἀπηλλάγη τῶν καλυπτόντων αὐτὴν ὄγκων χωμάτων καὶ λίθων, ἐμφανίσασα ἐνδιαφέρον σχέδιον ἐγκαταστάσεων. Ὁ μέγας ἀναλημματικός πολυγωνικός τοῖχος, ὁ συναπτόμενος πρὸς τὴν κρήνην, ὑποβαστάζει τὸ ὑπερκείμενον ἐπίπεδον. Ὑπεράνω τῆς κρήνης ὁ τοῖχος οὗτος διακόπτεται ὑπὸ μακρᾶς κλιμακός, πλάτους 1.40 μ. ἐχούσης 8 βαθμίδας, πλάτους 0.50 μ. Ἐλλείπουν αἱ δύο κατώταται πρὸς τὴν κρήνην βαθμίδες. Πρὸς τὰ ἄνω, ἡ κλιμαξ ἀπολήγει εἰς ἐν πλατὺ, τριγωνικὸν ὡς φαίνεται, κεφαλόσκαλον, τὸ ὁποῖον, ὡς καὶ ἡ λοιπὴ κλιμαξ, ἐστερεώθη καὶ συνεπληρώθη διὰ σιμέντου. Πρὸς Βορρᾶν ἡ κρήνη περιέχει μίαν μεγάλην δεξαμενὴν ἔχουσαν τὸν πυθμένα ἐστρωμένον δι' ὕδραυλικοῦ κονιάματος. Ἐντὸς αὐτῆς διὰ διατειχίσματος σχηματίζεται μικροτέρα δεξαμενὴ. Ὁ συναπτόμενος πολυγωνικός τοῖχος φέρει εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐν μικρὸν ὀρθογώνιον διὰ τὴν διέξοδον τοῦ ὕδατος.

Ἐν συναπτόμενον διαμέρισμα περιείχε ἀβαθῆς φρέαρ, συνδεδεμένον ἐξωτερικῶς πρὸς τὰ τοιχώματα τοῦ διαμερίσματος δι' ἐγκαρσίων τοιχαρίων.

Ἐπὶ τῶν ὀγκολίθων τῆς κρήνης ἀνευρέθησαν κεχαραγμένοι ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν σταυροί. Δυσχερῆς ὑπῆρξεν ἡ ἐργασία καθαρισμοῦ τῶν ἀγωγῶν τῆς κρήνης. Μετὰ τὴν περάτωσιν τοῦ ἔργου τούτου, ἐπετεύχθη ἡ ἐλευθέρωσις τοῦ ὕδατος εἰς τοὺς ἀρχαίους αὐτοῦ δρόμους καὶ κατέστη οὕτω δυνατὴ ἡ ἐπαναλειτουργία τῆς κρήνης ὡς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Παραλλήλως, ἐξηκολούθησεν ἡ ἐργασία εἰς τὸν ναὸν καὶ τὰ πέριξ. Δυσχερῆς ὑπῆρξεν ἡ μετακίνησις μεγάλων καταπεσόντων βράχων, τῆ βοήθειᾳ καὶ δυναμίτιδος. Ἐγένετο ἐπίσης εἰς εὐρείαν κλιμακὰ ἐπανατοποθέτησις τῶν τεμαχίων καὶ συνολικὴ στερέωσις τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ. Σημαντικὴ βοήθεια διὰ τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ ναοῦ ὑπῆρξεν ἡ ἀνεύρεσις πλήθους ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὅπως τμημάτων τοῦ ἐπιστυλίου καὶ παραστάδος θύρας, ὡς καὶ ἐνὸς ἐπικράνου. Διεπιστώθη τελικῶς ὅτι ὁ ναὸς ἐστερεῖτο προνάου, ἀντικαθισταμένου ὑπὸ χαμηλῆς κρηπίδος, ἥτις συνέχιζε τὴν δυτικὴν κρηπίδα, τὴν ἀποτελοῦσαν τὸ ὄριον τοῦ πρὸ τοῦ ναοῦ χώρου. Συνεχίσθη ἡ ἔρευνα τοῦ παραλλήλου πρὸς τὸν ναὸν τοίχου, τοῦ ἀποκαλυφθέντος πέρυσι. Οὗτος φαίνεται ὅτι ἦτο ἀναλημματικός καὶ μεταγενεστέρων χρόνων. Τὰ κινητὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς δὲν ἦσαν ἀξιόλογα. Εἰς στρώμα κατώτερον τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ εὐρέθη πηλίνη κεφαλὴ γυναικείου εἰδωλίου, χρονολογούμενη περίπου εἰς τὴν στροφὴν τοῦ Δ' πρὸς τὸν Γ' αἰ. π.Χ. Μετρίου ἐνδιαφέροντος ἦτο μαρμαρινὴ κεφαλὴ Ἀσκληπιοῦ μέσου μεγέθους καὶ κακῆς διατηρήσεως. Μεταξὺ τῶν ἀνευρεθέντων ὀλίγων ἐπιγραφῶν εἶναι στήλη ἀετωματώδης ἀναγράφουσα: Πολύδωρος Τλάσιος κτλ. Παραλλήλως, ἐμελετήθησαν αἱ πέρυσι ἐβρεθείσαι ἐπιγραφαί. Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Ἀσκληπιείου θὰ συνεχισθοῦν.

N. ΠΑΛΑΤΩΝ

*

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΡΗΤΗΣ

Εἰσαγωγικά : Τῆς Ἐφορείας προίστατο ὁ Ἐφορος Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Ἐμμ. Χατζηδάκης ἀπὸ τοῦ 1949 μέχρι τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1959. Ἐπιμελητὴς Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Κρήτης διορίσθη ὁ κ. Κ. Καλοκύρης ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου 1951.

Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο τὴν Ἐφορείαν ἀπησχόλησαν συνεχῶς τὰ θέματα τῶν τοιχῶν Ἡρακλείου καὶ Χανίων, ἡ διάσωσις σημαντικῶν μνημείων ὡς τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου Χανίων, τῆς Ἐνετικῆς Λέσχης Ρεθύμνης, τῆς Παναγίας Σταυροφόρων Ἡρακλείου καθὼς καὶ ἄλλων ἥσσονος σημασίας.

Κατά Νοέμβριον τοῦ 1950 ὁ Ἐφορος περιώδευσεν εἰς Κρήτην ἐπισκεφθεὶς τὰς μεγαλυτέρας πόλεις τῆς νήσου καὶ ἐξετάσας ἐπὶ τόπου διάφορα ἀρχαιολογικὰ προβλήματα, ὡς εἶναι τὸ τῶν ἀρχαιολογικῶν μνημείων τὰ ὁποῖα ὑπάγονται εἰς τὰ ἀνταλλάξιμα. Ἐπεσκέφθη ὡσαύτως παλαιὰς Μονάς, ὅπως ἡ Μονὴ Βροντήση, Βαλσαμονέρου, Γκουβερνιώτισσας, Ἀρκαδίου καὶ τοὺς καταγράφους ναοὺς πολλῶν χωρίων τῶν Νομῶν Λασηθίου καὶ Ἡρακλείου, ὧν διεπίστωσε τὰς ἀνάγκας. Διὰ τὰς Βυζαντινὰς τοιχογραφίας τῶν ναῶν τούτων ἐδημοσίευσε μελέτην εἰς Κρητ. Χρονικά, 6 (1952) 59-91, ὑπὸ τὸν τίτλον: Τοιχογραφίαις στὴν Κρήτην.

Τῷ 1951 διὰ τοῦ τεχνίτου τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου κ. Ζαχαρίου Κανάκη ἐκαθαρίσθησαν εἰς τὸ Καστέλλι Μεραμβέλλου, αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Πέτρου καὶ Παύλου. Ὡσαύτως ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Ἐφόρου καὶ τοῦ τότε Ἐπιμελητοῦ Ἀρχαιοτήτων Κρήτης κ. Στ. Ἀλεξίου ἐστερεώθησαν ναοὶ τῆς Ἐπαρχίας Πεδιάδος Κρήτης, ἰδίᾳ δὲ ὁ ναὸς τῆς Γκουβερνιώτισσας καὶ αἱ τοιχογραφίαι αὐτῆς διὰ τοῦ τεχνίτου κ. Ζαχ. Κανάκη καὶ τοῦ καλλιτέχνου κ. Φ. Ζαχαρίου (περὶ τῶν τοιχογραφιῶν ἐδημοσίευσε μελέτην ὁ Ἐφορος ὑπὸ τὸν τίτλον *Rapports entre la peinture de Crète et de la Macédoine*, Πειραγμένα Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθήναι 1954, τ. Α', 136-148, πίν. 7-13).

Στερεωτικαὶ ἐργασίαι ἐγένοντο κατὰ τὸ ἴδιον ἔτος διὰ τοῦ τότε Ἐπιμελητοῦ Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Κρήτης κ. Κ. Καλοκύρη εἰς τὴν Μονὴν Ἀρκαδίου (κλάουστρα, Τράπεζα). Ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ ἴδιου ἀνεστηλώθη ἐν Ρεθύμνῳ ἡ Ἐνετικὴ Λέσχη, ἐν ἣ ἐστεγάσθη τὸ Μουσεῖον τῆς πόλεως (βλ. ἔκθεσιν περὶ τῶν ἀνωτέρω ἐργασιῶν εἰς Κρητ. Χρονικά, 5 (1951) 451-454). Τὰ προσκεκολλημένα ἀπὸ ἀνατολῶν εἰς τὴν Λέσχην καταστήματα κατεδαφίσθησαν βραδύτερον, ἀφοῦ ἐγένετο ἀπαλλοτριώσις αὐτῶν. Ὁ αὐτὸς Ἐπιμελητὴς περιώδευσεν ἀνὰ τὸν Νομὸν Ρεθύμνης ἐξετάσας τὰς ἀνάγκας τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς, ἰδίᾳ δὲ τῆς ἐπαρχίας Ἀμαρίου. Ἐκ τῶν ναῶν τοὺς ὁποίους ἐπεσκέφθη ἐδημοσίευσεν ἐπιγραφὰς καὶ χαράγματα εἰς Κρητ. Χρονικά, 5 (1951) 337-348. Ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ ἴδιου ἐστερεώθησαν καὶ ἐκαθαρίσθησαν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου ἐν Κριτσῶ (βλ. Κ. Καλοκύρης, Κρητ. Χρονικά 6 (1952) 211-270).

Τῷ 1953 διὰ τοῦ τεχνίτου κ. Ζαχ. Κανάκη ἐγένοντο ἐργασίαι στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ Παναγία ἐν τῷ χωρίῳ Λαμπινῆ Ἁγίου Βασιλείου Ρεθύμνης τῇ ἐπιβλέψει

τοῦ Ἐπιμελητοῦ. Ἀπεκαλύφθη ὁλόκληρος ὁ γραπτὸς διάκοσμος τελείως ἀθέατος προηγουμένως, ἀναγόμενος εἰς δύο περιόδους.

Τῷ 1954 ὁ Ἐπιμελητὴς ἀνέσκαψεν εἰς ἄνω Μαλάκι Ρεθύμνης δίκλιτον βασιλικὴν.

Κατὰ τὸ 1955 ἐγένοντο τὰ κάτωθι :

Ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Κρήτης κ. Ν. Πλάτων συνέχισε τὴν ἀνασκαφὴν παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς εἰς θέσιν Κερά Γουλεδιανῶν Ρεθύμνης (Τὸ Ἔργον 1955 σ. 102-103 καὶ τὸ Ἔργον 1956, σ. 116-117). Ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Ἐπιμελητοῦ ἐγένοντο ἐργασίαι στερεώσεως τῆς στέγης τοῦ εἰς Ἀράδεον Σφακίων μεσαιωνικοῦ ναοῦ τοῦ Ἀρχιστρατήγου. Κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτῶν διεπιστώθη ὅτι ὁ ναὸς εἶναι ὠκοδομημένος ἐπὶ τρικλίτου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἧς ἡ ἀψίς, διασφύζουσα μέρος τοῦ συνθρόνου, περιβάλλει κύκλῳ ὡς ἰσχυρὰ κρηπίς τὴν ἀψίδα τοῦ μεσαιωνικοῦ ναοῦ.

Ὁ Ἐπιμελητὴς διενήργησεν ἐν Ἡρακλείῳ δοκιμαστικὴν σκαφὴν ἐπὶ οἰκοπέδου τοῦ Ιατροῦ Εὐαγ. Χατζάκη, ἐγγὺς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἤλθεν εἰς φῶς τμῆμα τῆς ἀνατολ. γωνίας τοῦ βυζαντινοαραβικοῦ τείχους τοῦ Χάνδακος, ἀλλὰξ ὕδραγωγεῖο καὶ βαθὺ μεσαιωνικὸν φρέαρ.

Κατὰ τὸ 1955 ὁ Ἐπιμελητὴς περιώδευσεν ἀνὰ τὴν Δυτικὴν Κρήτην ἐπισκεφθεὶς 38 βυζαντινοῦς ναοὺς, ἐξετάσας τὰς ἀνάγκας αὐτῶν καὶ φωτογράφησας τοιχογραφίας τῶν.

Ὁ αὐτὸς διενήργησεν ὡσαύτως συμπληρωματικὴν ἀνασκαφὴν εἰς τὴν ἐν Πανόρμῳ Ρεθύμνης παλαιοχριστιανικὴν βασιλικὴν, ἀνασκάψας τὸ αἶθριον καὶ προσκτίσματα αὐτῆς (βλ. Τὸ Ἔργον 1955, 107-109).

Τῷ 1955 ἡ Διεύθυνσις Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ἀνεστήλωσε τὸν ἐν Ἀλυκιανοῦ Κρήτης ναὸν τοῦ Ἁἱ-κὺρ Γιάννη (περὶ αὐτοῦ ὁ κ. Ἄ. Ὀρλάνδος ἐν Α.Β.Μ.Ε., τομ. Η' (1955-56, 170-205).

Ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Ἐπιμελητοῦ ἀνεστηλώθη ὁ ἐτοιμόρροπος βόρειος τοῖχος τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ ναοῦ τῆς Παναγίας τῶν Σταυροφόρων. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι κατὰ καιροὺς κατεβλήθησαν πολλοὶ κόποι καὶ προσπάθειαι ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας διὰ τὴν σωτηρίαν ἀπὸ τῆς ἐπαπειλούμενης κατεδαφίσεως τοῦ ναοῦ τούτου, ὅστις ἀνήκων εἰς ἰδιώτην ἀπηλλοτριώθη ἐν τέλει.

Ὁ Ἐπιμελητὴς ἐπόπτευσε καὶ τῶν ἐργασιῶν ἐπισκευῆς καὶ στερεώσεως τοῦ παρὰ τὸ χωρίον Γερακάρι Ἀμαρίου Κρήτης ἐτοιμορρόπου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου κειμένου εἰς θέσιν Φώτης.

Ἰπὸ τὴν ἐποπτεῖαν τοῦ ἰδίου, δαπάναις τῆς Ἐταιρείας Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν διὰ τοῦ τεχνίτου κ. Ζαχ. Κανάκη ἐστερεώθη ὁ εἰς Σπηλιὰ Κισσάμου ναὸς τῆς Θεοτόκου καὶ ἐκαθαρίσθησαν αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι του.

Τὸ 1956 ὁ Ἔφορος ἐπεθεώρησεν ἐν Δυτικῇ Κρήτῃ μονὰς καὶ ναοὺς καὶ ἠσχολήθη μὲ θέματα τῶν τειχῶν Χανίων καὶ Ἡρακλείου.

Ὁ Ἐπιμελητὴς ἤρχισε τὴν ἀνασκαφὴν τῆς ἐν Βυζαρίῳ Ἀμαρίου βασιλικῆς δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας (Κρητ. Χρονικά, 13 (1959) 7-38. Ἡ βασιλικὴ τῆς Βυζαντινῆς Συβρίτου). Κατὰ τὸ ἴδιον ἔτος συνεχίσθησαν αἱ ἐργασίαι στερεώσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου εἰς θέσιν Φώτης παρὰ τὸ χωρίον Γερακάρι. Τοῦ ναοῦ ἐστερεώθησαν καὶ αἱ τοιχογραφίαι. Ὡσαύτως ὑπὸ τὴν ἐποπτεῖαν τοῦ Ἐπιμελητοῦ κ. Καλοκύρη ἐγένετο στερεώσις καὶ ἀνακεράμωσις τοῦ εἰς τὸ χωρίον Γέννα Ἀμαρίου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ὀνουφρίου (1329), οὗ ἐστερεώθησαν καὶ αἱ τοιχογραφίαι.

Τέλος, ὁ Ἐπιμελητὴς ἀνέσκαψεν εἰς τὸ χωρίον Βεράν Ἐπισκοπὴ Ρεθύμνης τρίκλιτον βασιλικὴν (Βλ. Τὸ Ἔργον 1959, 153-157).

Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΛΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

Κατὰ τὸ 1960 τὰς ἐργασίας τῆς Κ' Ἀρχαιολογικῆς Περιφέρειας ἐξετέλεσεν ὁ Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων κ. Γ. Κωνσταντινόπουλος, ἐποπτευόμενος ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου Β' Ἀρχαιολογικῆς Περιφέρειας καὶ ἐν συνεχείᾳ Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων κ. Ἰ. Δ. Κοντῆ. Ἡ κατέχουσα τὴν ἑτέραν τῶν θέσεων Ἐπιμελητοῦ Ἀρχαιοτήτων τῆς Περιφέρειας δ. Κ. Φατούρου διετέλεσε κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ὑπότροφος τοῦ Κράτους εἰς τὸ ἐξωτερικόν.

Περὶ τῆς ἐν γένει δράσεως τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, ἀπὸ τῆς ἐγκαθιδρύσεως τῶν Ἑλληνικῶν ἀρχῶν κατὰ τὸ 1947 καὶ ἐξῆς, θὰ ἐκδοθῇ ἰδιαιτέρον τεύχος ἐπὶ τῇ συμπληρώσει δεκαπενταετίας ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν νήσων. Ἐνταῦθα σημειοῦνται ἀπλῶς τὰ κυριώτερα τῶν ἐκτελεσθέντων ἔργων, ὡς εἶναι ἡ συντήρησις καὶ ἀναστήλωσις τῶν ἐκ τῶν βομβαρδισμῶν τοῦ τελευταίου πολέμου καταστραφέντων ἢ βλαβέντων μνημείων τῆς μεσαιωνικῆς πόλεως τῆς Ρόδου, ἡ συντήρησις τῶν μνημείων τῆς ὑπαίθρου τῆς Ρόδου, τῆς Κῶ, τῆς Ἀστυπάλαιας, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ λίαν ἐκτεταμένη ἀναστηλωτικὴ ἀποκατάστασις τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεο-

λόγου εἰς τὴν Πάτμον (Πίν. 236) μετὰ τὸν καταστρεπτικὸν σεισμόν τοῦ 1956. Κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τούτου τοῦ ἔργου ὑπὸ τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων ἐβοήθησεν αὐτὴν τεχνικῶς ἡ Διευθυνσις Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου.

Ἐκ τῶν ἐργασιῶν αἱ ὁποῖαι ἔγιναν εἰς τὰ Μουσεία τῆς Δωδεκανήσου σημειοῦται ἡ τακτοποίησις τοῦ Μουσείου τῆς Κῶ, εἰς τὸ ὁποῖον, πλὴν μικρᾶς συλλογῆς ὑστεροαρχαϊκῶν καὶ κλασσικῶν γλυπτῶν, περιελήφθη μεγάλη συλλογὴ ἑλληνιστικῶν γλυπτῶν, ὡς καὶ συλλογὴ μυκηναϊκῶν καὶ γεωμετρικῶν ἀγγείων. Ἐπίσης σημειοῦται ἡ κατάρτισις ἰδιαιτέρας, λίαν ἐνδιαφερούσης συλλογῆς ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (ἑλληνιστικῶν, ρωμαϊκῶν, παλαιοχριστιανικῶν), ἡ ὁποία ἐξετέθη εἰς οἶκημα εὐρισκόμενον ἐντὸς τοῦ μεσαιωνικοῦ Κάστρου τῆς Κῶ. Εἰς τὴν Μονὴν τῆς Πάτμου ἐξετέθη μουσειακῶς, εἰς ἰδιαιτέραν αἴθουσαν, μέρος τοῦ σκευοφυλακείου, τὸ ὁποῖον τελικῶς θὰ στεγασθῇ ἐν συνόλῳ εἰς εἰδικὸν οἰκοδόμημα, κατασκευασθὲν ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ συνεχιζόμενα ἀναστηλωτικὰ ἔργα.

Ἡ ἐπανεκθέσις τοῦ Μουσείου τῆς Ρόδου περιωρίσθη κυρίως εἰς τὴν τακτοποίησιν τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν ἱπποτικῶν γλυπτῶν, ἐπίσης δὲ καὶ εἰς τὴν πρόχειρον δειγματικὴν παρουσίαν συλλογῆς ἐκ τῶν λοιπῶν ἀντικειμένων. Ἡ καθυστέρησις τῆς ἐπανεκθέσεως τοῦ συνόλου τῶν ἐκθεμάτων ὀφείλεται εἰς τὰς συνεχιζόμενας εἰσέτι ἐργασίας ἐπισκευῆς τοῦ κτηρίου. Εἰς τὴν πόλιν τῆς Ρόδου, πλὴν τῆς τακτοποιήσεως τῆς συλλογῆς τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν ἐπίπλων εἰς τὸ Παλάτιον τοῦ Μ. Μαγίστρου, εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι τοποθετημένα καὶ περὶ τὰ 30 ψηφιδωτὰ, προερχόμενα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ Κῶ, ἐπανεξετέθη κατὰ μέγα μέρος, συμπληρωθεῖσα διὰ νέων ἀντικειμένων, ἡ Συλλογὴ Λαϊκῆς Κοσμητικῆς τοῦ Μουσείου. Αὕτη ἐξετέθη εἰς ἰδιαιτέρον οἶκημα τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος τοῦ ἱπποτικοῦ Ὀπλοστασίου. Ὡσαύτως παρεσκευάσθη οἶκημα ἐντὸς τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος τοῦ Μουσείου διὰ τὴν στέγασιν τῆς Βυζαντινῆς Συλλογῆς.

Ὡς πρὸς τὸ προσηρτημένον εἰς τὴν Ἐφορείαν Ἀρχαιολογικὸν καὶ Ἱστορικὸν Ἴδρυμα Δωδεκανήσου, ἐλήφθη κυρίως μέριμνα ἐνημερώσεως καὶ συμπληρώσεως τῆς πλουσίας βιβλιοθήκης του.

Ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι ἐξετελέσθησαν, ἀπὸ τοῦ 1951 καὶ ἐξῆς, διὰ δαπάνης τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων καὶ ἀρωγῆς, τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, εἰς τὴν πόλιν τῆς Ρόδου κυρίως. Μικραὶ ἔρευναι ἔγιναν ἐπίσης εἰς τὴν πόλιν τῆς Κῶ καὶ τὴν ἀκρόπολιν τῆς Πάτμου.